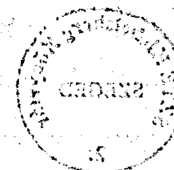
TANÁCSKOZÁSOK AZ ÍRÓSZÖVETSÉGBEN

Sorozatszerkesztő: Ács Margit

Bibó István emlékezete

X 183747

183747

Magyar Írószövetség Arany János Alapítványa – Kortárs Könyvkiadó
Budapest, 2013

X 183747

© Szerzők, 2013
© Magyar Írószövetség Arany János Alapítványa, 2013
© Kortárs Könyvkiadó, 2013

TARTALOM

ifj. Bibó István

MIT SZÓLNA MA – HA ÉLNE – BIBÓ ISTVÁN?*

■ *Mit szólna ma – ha élne – Bibó István?* Ezt a kérdést valamikor – nem mostanában – gyakran tették fel nekem. A puha diktatúra utolsó, erjedő-szétesző éveiben így: „Na, és apád mit szólna ehhez?" – majd a rendszerváltáskor és közvetlenül utána, amikor még mindenki nyakra-főre hivatkozott rá, akkor egyre inkább így: „Hát szegény apád vajon most mit szólna?" Aztán elmaradtak a hivatkozások (mert a veszekedésekhez, szóháborúkhoz, gyűlölködéshez a tőle vett gondolatokat nem lehetett felhasználni), és elmaradtak a kérdések is (mert ma már sokan úgy érzik: oly mindegy, hogy mit szólna...) Ezen a helyzeten a 100 éves forduló körül volt és van érezhető elmozdulás – de tartok tőle, hogy ez csupán a kivételes alkalomnak szól, és nem jelez lényegi változást.

Én mégis örülök, hogy ezt a kérdést ma itt feltehetem, mert ennek puszta tényéből is arra szeretnék következtetni: vannak, akiknek talán – velem együtt – mégsem mindegy, hogy mit szólna.

Természetesen nem gondolom, hogy Bibó István írásaihoz, gondolataihoz és példájához úgy kellene visszatérnünk, mint félrecsúszott mozgalmaknak vagy vallásoknak az alapító szent könyvekhez. Viszont tapasztalati tény, hogy ezek az írások – vitatható részeikkel vagy megállapításaikkal együtt – a születésük idejében is, és a hallgatás-elhallgattatás évei után is megvilágosító hatásúak voltak, és sokan számoltak be gyógyító-görcsoldó hatásukról; apám magatartásának erkölcsi hitele, példájának ereje volt, s ha valamikor, akkor ma volna szükség ilyenfajta erőforrásokra. Ma, amikor világosság helyett zavarosság van a fejekben, félelmek-görcsök a politikai élet hétköznapjaiban, hiteles példát és magatartást pedig alig látunk. Mit szólna ma? Megszólalna-e egyáltalán, amikor sokan úgy gondolják, nem érdemes megszólalni sem?

Meggyőződésem, hogy megszólalna, mert mindig is megszólalt – vagy legalábbis próbált megszólalni –, amikor veszélyérzete bajt jelzett a közéletben, politikában, és úgy érezte, mondanivalója hozzájárulhat a veszély elhárításához. Hadd idézzek egy 1968-as leveléből, amelyben egy nemzetközi jogi művének angliai megjelentetéséhez kérte ottani barátai tanácsát és segítségét. A mű a ciprusi válság kapcsán a nemzetközi területi–etnikai viták megoldására nemzetközi politikai döntőbírósági gyakorlat

* Elhangzott 1998 februárjában Szegeden a Magyar Polgári Együttműködés Egyesület konferenciáján, kisebb változtatásokkal 2003 novemberében a hévízi Bibó István Gimnázium 10 éves fennállásának ünnepségén, és az Írószövetség Bibó-konferenciájának megnyitójaként 2011. szeptember 24-én.

kialakítását javasolta, s ennek lehetőségeit és akadályait, elvi és gyakorlati kérdéseit járta körül. Nem jövendölt balkáni helyzetet, szovjet felbomlást, terrorizmus-eszkalációt, koreai feszültséget; csak arról szólt, hogy a világnak *nincs módszere és eszköze* a területi viták kezelésére, és az erre való felkészülést javasolta akkor, amikor ezek a területi kérdések csak elszigetelten merültek fel, a világ szinte megszokta őket, és eszerint rendezkedett be (Írország, Ciprus, Izrael), s a hidegháborús világban semmi esélye nem volt annak, hogy ilyen kérdésekről elfogulatlanul tárgyalni, vagy egyáltalán beszélni lehessen. Bibó István ezt írja művéről barátainak: „UNO-köröknek írtam, annak a diplomata és funkcionárius egyvelegnek, melynek körében valamiféle UNO-közvélemény kialakul. Tudom, hogy a világ összes közvéleményei közül ez talán a leglazább és legtörékenyebb valami, tudom, hogy évenként ezrével és ezrével adresszálnak hozzá naivabbnál naivabb műveket, s tudom, hogy az én művem is végsőleg naiv; naiv úgy, ahogyan naivak voltak 1945–46-os cikkeim, melyekkel Nagy Ferencnek és Rákosinak magyaráztam, hogy mit kellene tenniük, ha eszük volna, s naivak voltak 1956-os tervezeteim, melyekről tudhattam, hogy senkinek sem kellenek. De ha mégannyira tudhattam és tudom, hogy az ilyenféle művekben rejlő belső igazság csak nagyobb időkifutásban érvényesülhet, mégis közvetlenül ezeket az írásokat az a nem tudom, milyen kevés hányadnyi eshetőség élteti és íratja, hogy hátha ott és akkor hatnak, amikor és ahová írattak. Minthogy ez a szenvedélyes igyekezet íratta és íratja tovább velem ezt a művet, bevallom, hogy lepereg rólam minden okos beszéd, mely ennek kilátástalanságát igyekszik bizonyítani."[1]

A mű tehát naiv. De ma, a balkáni háború után, iraki–izraeli–csecsen–afgán–palesztin események után és közben, és ki tudja milyen események előtt (újabb koreai háború?) be kellene látnunk, hogy a naiv Bibó István veszélyérzete hibátlanul működött: a nemzetközi területi viták elintézetlensége ugyanakkora veszély, mint a környezetszennyezés vagy az atombomba. És ehhez ma tapasztalatok birtokában hozzátehetjük: a nemzetközi terrorizmusnak is táptalaját képezi.

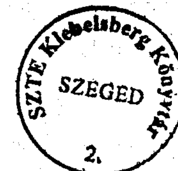
Meggyőződésem az is, hogy ma is naivságokat mondana. Idézem a fenti levél által említett 1945–46-os cikkek egyik legnaivabb bekezdését. Ebben a szövegrészben szerepel nem is egy téves (túlzottan jóhiszemű) helyzetmegítélés és közvetlenül akkor be nem vált előrejelzés: „A magyar demokrácia válságban van. Válságban van, mert félelemben él. Kétféle félelem gyötri: fél a proletárdiktatúrától és fél a reakciótól. Tárgyi okok nem indokolják egyik félelmet sem: Magyarországon mindazok, akik proletárdiktatúrát akarnak, és mindazok, akik a reakció visszatérését akarják, elenyésző kisebbségben vannak, s külső erők sem néznék szívesen egyik fordulatot sem. A politikai élet végzetes félelmeinek azonban az a tulajdonságuk, hogy tárgyi előfeltételek híján is, pusztán a félelem erejénél fogva elő tudják hívni azt a veszedelmet, amitől félnek. Mindazok ugyanis, akik mértéktelenül félnek a proletárdiktatúrától, hatalmassá erősíthetik a reakció táborát, mindazok pedig, akik mértéktelenül félnek a reakciótól, hatalmassá erősíthetik a proletárdiktatúra vagy legalábbis valamiféle szélsőbaloldali diktatúra táborát. Ha az ország nem tud kiszabadulni a félelemnek ebből a csapdájából, előbb-utóbb óhatatlanul kettészakad egy ostobán feltett alternatíva körül: a nemzeti folytonosság hívei a reakcióval, a radikális változások hívei a baloldali diktatúra ügyével kerülnek egy táborba. A kettő között elsikkad minden biztos és nyugodt reformpolitika, és újból kátyúba jut az ez év elején oly nagy reményekkel megindult magyar demokratikus fejlődés."[2] Beláthatjuk, itt is a naiv mondatok szerzőjének veszélyérzete működött jól: az akkor be nem vált előrejelzések ötven év múlva mégiscsak beigazolódtak. Az ország tényleg kettészakadt egy ostobán feltett alternatíva körül. És semmi jelét nem mutatja, hogy erre való hajlamán túl tudna lépni.

Meggyőződésem, hogy mondanivalója és magatartása, amit mondana, és ahogy mondaná – függetlenül konkrét elemzéseinek helytálló vagy vitatható voltától, függetlenül politikai előrejelzéseinek bekövetkezésétől vagy be nem következésétől – ma is a *politika és erkölcs összefüggéséről* szólna. Arról, hogy „a politikában hazudni nem lehet"[3]; arról, hogy „demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni: nem félni a más véleményűektől, a más nyelvűektől, a más fajúaktól, a forradalomtól, az összeesküvéstől, az ellenség ismeretlen gonosz szándékaitól, az ellenséges propagandától..."[4]; arról, hogy „a közgazdaságtanban már rájöttek arra, hogy az egyik népnek a nyomora fertőzi és veszélyezteti a jólétben élő másikat: ezt a leckét meg kell tanulni a politika síkján is"[5]; arról, hogy „az utolsó százötven év, de különösen utolsó ötven év politikai fejlődésének legfontosabb vonása a haladottabb világnak az a lassan térfoglaló, szomorú bukásokkal és visszaesésekkel tarkított, de két világháború tüzében megedzett felismerése, hogy a demokrácia és közvélemény uralmának korában az elvi és erkölcsi politika az egyetlen lehetséges politika, de egyúttal a leggyümölcsözőbb reálpolitika is"[6]. Nem tudom, hogy mit szólna ma, ha élne – de hogy ez volna a mondanivalója, abban biztos vagyok.

Befejezésül pedig – ha már biztosnak gondolom magam abban, hogy mi volna a mondanivalója – megkísérlem ezt a mondanivalót, erkölcs és politika összefüggését egy konkrét politikai jelenségre alkalmazni. Közéletünkben a 90-es évek végén a *szakszerűség* követelménye ingerült viták és gunyoros megjegyzések tárgya volt, de azzá válhat ma is mindaz, illetve bármi, amit a kettészakadt politikai élet törvényei szerint az egyik tábor bunkónak használ, a másik pedig gúnyolódik rajta. Ezzel sok idő és energia megy el, ahelyett hogy belátnánk azt, aminek belátására mindkét oldalon

1 Bibó István: *Válogatott tanulmányok IV.*, Budapest, 1990, 253.

2 Bibó István: *Válogatott tanulmányok I-III*, Budapest, 1986, II. kötet, 15.
3 U.o., 590.
4 U.o., 220.
5 *Bibó, 1990*, 227.
6 U.o., 216.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 2.

megvolnának az értelmi képességek: *ahogy szakszerűség nélkül (és pláne helyette) nem lehet politikai kvalitás a kétségtelen, sőt lángoló nemzeti elkötelezettség, ugyanúgy nem lehet erkölcsi alapok nélkül politikai kvalitás a vitathatatlan szakszerűség sem.* Azért tartom fontosnak ezt az üzenetet, mert jó pár éve azt látom: az értelmetlen és megosztó vitákat a társadalom apatikus fáradtsággal veszi tudomásul, és eközben – a politikai palettán elfoglalt helyétől szinte függetlenül – egyre inkább teret kap az az emberfajta, amely a technokrata elithez való tartozása jogcímén reálpolitikusnak is hiszi magát, miközben érdekeiből és gondolkodási restségéből következőleg azt vallja: a politikában nincs helye az erkölcsnek. Ezt pedig a társadalom – ugyancsak apatikus fáradtsággal – egyre inkább elfogadni látszik. Ha Bibó István üzenete fontos számunkra, akkor több más között erre a felfogásra is – pártállástól függetlenül – nemet kellene mondanunk.

Miklóssy Endre

AZ ÉRTELEM EGY IRRACIONÁLIS VILÁGBAN

■ A gonosz teremtette gyűlölet a félelemből születik, mivel az át nem világított félelem öngerjesztő természetű. Így jelenik ez meg Bibó társadalomelméletében is. Ezért tartotta döntőnek a félelem kiküszöbölését, és mondta, hogy demokrata az az ember, aki nem fél. A kölcsönös félelem pedig csak az átvilágító értelem hatására oszlik szét. De itt meg kell fontolnunk az „értelem" fogalmát. A racionalizmus kora alakította ki a „világész" eszméjét, talán a legpusztítóbbat az emberiség valamennyi rögeszméje közül. Mivelhogy logikusan az következik belőle, hogy ami az értelemmel nem fér össze, az ne is legyen. (Ennek alapján működtette például Robespierre a guillotine-t.)

Bibótól azonban idegen ez az omnipotens Értelem. Ezért különbözeti meg a forradalmi változtató szándékok két fajtáját: az utópikus világmegváltást, aminek az archetípusa a jakobinus forradalom, és az elveszett rend helyreállítását – ha kell, erőszakos eszközzel. „Recrudescunt vulnera gentis Hungariae", megújultak a magyar nemzetnek sebei, ahogyan Rákóczi Ferenc indokolta szabadságharcát. Ebbe a típusba sorolja – egyebek között – a holland és az amerikai forradalmat, meg a mi 1848-unkat. Ezek tehát felfogható-ésszerű céllal rendelkeznek, és a győzelmük hozzájárul ahhoz, amit ő az európai társadalomfejlődés értelmének tekintett: a „nagyobb szabadság" megvalósításához.

Bibó társadalomkritikáját a neobarokk Magyarország mozdulatlansága váltotta ki, amely a magyar társadalom jelentékeny részét nemzetalatti szinten tartotta (csakúgy, mint manapság a neokapitalizmus). Plebejus szemléletében ennek a társadalmi hordozójától, a „történelmi középosztálytól" fordult el, mint a begyepesedett hatalom politikai támaszától. Viszont annak tudatában, hogy építeni csak valamiből lehet. Sajátságos evolúciós felfogása elutasítja azt a megszokott történelemszemléletet, amely az európai abszolutizmust a fejlődés szükségszerű lépcsőjének tekinti, mivel ez olyan zsákutca volt, amiből azután csak további történelmi tragédiák fakadtak. A „normális" fejlődés nem az előjogok felszámolása – ha valakitől elveszünk valamit, azzal csak az igazságtalanságot növeljük –, hanem ezen előjogoknak a kiterjesztése, amint az általa példaszerűnek tekintett forradalmak is tettek, és amely úton indult el Keleten Lengyelország az 1791-es és Magyarország az 1848-as alkotmányreformmal. „Az urak szabadsága is egy fajtája a szabadságnak" – hangzik a mértékadó mondata.

A „jakobinus" típusú forradalmak egy-egy megszállottnak a rögeszmés gondolatain nyugszanak, amelyet azokra, akik erről másképpen gondolkodnak, csak terrorral lehet kényszeríteni. A „plebejus" típusúak ellenben valamilyen társadalmi egyetértés-

ből indulnak ki, tehát terrort eleve nem is igényelnek. Ez az egyetértés néha kirobban mintegy magától – ilyen volt éppen a mi 56-os forradalmunk –, néha viszont szervezni kell. Ilyen volt a mi 1945-ös fordulatunk, és Bibó ezen a ponton lépett be az aktív társadalompolitikába.

Naiv ember volt, ezt önironikusan ő maga is elismerte. De mivel ezt túlságosan szívesen használják fel a relevanciája kétségbe vonásához, fel kell emelnem a szavam ellene. Párbeszédet kezdeményező politikai publicistaként csak abból indulhatott ki, hogy a partnere korrekt, abban az értelemben, hogy azt gondolja, mint amit mond, vagyis hogy a szó mögött ott van az ember is. El lehet ezt naivságként utasítani, ha lakájokról és ügynökökről, vagyis gondolat nélküli emberekről van szó, de mondja meg, aki tudja, hogy akkor mit lehet velük kezdeni? És meg kell jegyeznem, hogyha valakit komolyan veszünk, már tettünk egy jelentős lépést afelé, hogy ő is vegye komolyan önmagát.

Hadd mondjak erre egy kézenfekvő példát. Nagy Imre, aki a felkelt nép akaratából lett miniszterelnök, kihirdette a statáriumot. Nagy megrázkódtatás volt ez minekünk, tagadhatatlanul – de mégis megbíztunk benne, és ezzel sikerült is őt megmenteni életének nagy erkölcsi válaszútján.

Bibó ránk hagyott életművének értelmezése mindazonáltal felvet egy megoldandó problémát. Az érzékeltetésére egy összehasonlítást kell tennem. 1940-ben, a nácizmus csúcspontján Heidegger Nietzsche-szemináriumokat tartott. Az ott elhangzottak ma is vállalhatóak, nincsen bennük tisztességtelen vagy elavult gondolat. Az idő múlásával sem változtak semmit. Ennek azonban mégiscsak ára van: az, hogy nem szólt a maga korának az alapproblémájáról. Nem a vizes lepedőt kívánom ráhúzni a német gondolkodóra, mert nem ment fejjel a falnak, hanem mintegy fonákjáról szemléltetni Bibó publicisztikájának, a napi problémák elemzésének kérdését.

Az 1945 utáni években számos aktuálpolitikai tanulmányt írt, sőt szerinte ez volt életének a csúcspontja, mert csak ekkor próbálhatott meg segíteni egy egészséges lelkű Magyarország megteremtésében. A lappangó félelmeket ki kell beszélni – ennek híján válnak méreganyaggá. És ehhez félelemmentes beszéd kell. Az általa 1946-ban kezdeményezett „demokráciavita" kezdőmondata, a nálunk szokatlan szókimondásával, azt hiszem, igencsak megütötte akkori olvasóit: „A magyar demokrácia válságban van. Válságban van, mert félelemben él. Kétféle félelem gyötri: fél a proletárdiktatúrától és fél a reakciótól." Ezzel indul el a helyzetértékelése, amely e félelmeket oktalannak, de megmaradásuk esetén önbeteljesítőeknek tekinti.

A szokratikus gondolkodó igyekezete mindig az, hogy megértse vitapartnerei gondolatát, ezért van szüksége a dialógusra. Támaszkodni eközben csak az értelemre lehet. De ez nem az „én értelmem", hanem a „mi" közösen felfogott értelmünk. Társas lelki kategória, mondja Karácsony Sándor, és ekképpen alakíthat ki egy olyan társas viszonyt közöttünk, amit nem a hatalom és az erőszak határoz meg.

Az érdemi dialógusban nem a „tiszta ész" szerepel a racionalizmus világmodellje szerint, hanem a mindenféle érdekektől befolyásolt ész, és a feladat éppen ezeknek a részérdekeknek az egyeztetése. Ennek alapja a bona fide, a kölcsönös jóhiszeműség elve, és annak a beláttatása, hogy ilyen egység nélkül végül is mindenki érdekei csorbulnának. Így jön létre a kölcsönös belátás alapján a kompromisszum.

Bibó nem elmélkedik erről, hanem munkálkodik rajta. Ámde ha mindezeket most olvassuk, akkor gyakran meghökkenünk tőlük, mert Bibó szükségszerűen beleütközött egy olyan problémába, amit az ellenpéldaképpen felhozott Heidegger eleve elkerülhetett. Ez a helyzetről és a szereplőkről akkor megfogalmazott ítéleteinek sora. Például „Rákosi Mátyás tárgyalóképes, bölcs humorát" említi a koalíció egyik összetartó erejeként. Mai szemmel nézve nem éppen ez jut eszünkbe Rákosi Mátyásról, de többet mondok: az ő alakja, még mielőtt igazán bemutatkozott volna, máris enyhe borzadályt keltett, még a „mezítlábas" kommunista párttagok sem igazán szerették, és bizonnyal másik vezetőt választanak, ha lett volna rá lehetőségük. Hogy Bibónak a magánvéleménye akkoriban mi lehetett, azt nem tudhatom. De a politikai publicista, aki a tüskéket akarta kihúzgálni a közbeszédből, aligha írhatott másképpen. Minekünk viszont meg kell tanulnunk az efféléket „helyesen olvasni".

Kérdés továbbá, hogy volt-e egyáltalán esélye akkori célkitűzésének, a korlátozott demokráciának. Annyi bizonyos, hogy akik akkor a közéletben ténykedtek, mind hittek benne. A történészek máig vitatkoznak ezen a kérdésen, ami, azt hiszem, örökre eldönthetetlen marad. Hiszen nem a hazai kommunisták ilyen vagy olyan beállítódásán múlott a dolog, hanem azon, hogy éppen mit álmodott egy mindenható paranoiás zsarnok. Én azonban úgy hiszem, a történészek végül is tévednek. A szabadság nem függhet attól, hogy „valahol" mit határoztak rólunk – ezért azután nem is lehet exportálni –, hanem csak attól, hogy mi szabadnak tekintjük-e magunkat. Persze ahogyan Albert Camus drámahőse mondta, „nem az én szabadságom az igazi".

Bibó egyszer rezignáltan azt találta mondani, hogy 1945-től 1948-ig élt, vagyis hogy csak ekkor volt módja arra, hogy munkálkodjon az említett „nagyobb szabadság" megvalósításán. Teljes tisztelettel hadd kételkedjem ebben. És itt nem is elsősorban az ő rövid, ám dicsőséges 56-os miniszterségére gondolok, hanem magára 56-ra. Az a szkeptikusok által vitatott küzdelem, amit ő és társai a negyvenes évek második felében vívtak a magyar demokráciáért, csak látszólag bukott el az 1948-as kommunista puccs során. A forradalmunk nem a semmiből keletkezett, a semmiből sohasem születik semmi, hanem ez az évtizedes búvópatak tört váratlan erővel a felszínre.

Még az a népfrontkormány is helyreállt, amelynek a megőrzését Bibó a legfontosabb történelmi feladatának tartotta. Sőt, van itt egy meghökkentő összefüggés is. Bibó 1945-ben a stabilizáció feltételének azt tekintette, hogy a koalíció támaszkodjék a két „középen" lévő pártra, a szociáldemokratákra és a Nemzeti Parasztpártra. Nos,

1956-ban ezt az emlékezetes nyilatkozatot a parasztpárti Bibó bocsátotta ki, és a szociáldemokrata Kéthly Annát nevezte meg az ország egyetlen törvényes külföldi képviselőjének.

Az értelmet akkor se adhatjuk fel, hogyha tökéletesen hatástalannak látszik. Ezt éppen Bibó életműve fölöttébb jól szemlélteti is. Társadalompolitikai elemzéseiben mindig az a kiindulópontja, hogy egy rossz helyzet nem egyéb, mint a következménye eddigi rossz döntéseknek, amelyek hamisságon alapultak, és ezért tévútra vezettek. Ilyen témájú tanulmánya az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*, vagy a *Német hisztéria*. A gyógyulás eszközeként mindig azt javasolta, hogy vissza kell térni arra a pontra, ahol a hiba történt. Úgy tűnik, Deákot félreértette Bibó, mégis valódi Deák Ferenc-i gondolkodásmód ez, „addig kell visszagombolni a kabátot, ameddig a gombolási hibáig érünk".

Ez a helyzet olyan problématisztázó javaslataival is, mint a nemzetközi szervezetek bénultságáról írt terjedelmes tanulmánya. A sorok között persze Magyarország nemzetközi jogilag félbehagyott sorsa van, mivel a Kádár-rendszer tagadhatatlan konszolidálódását Bibó aligha tartotta egyúttal a legitimitása forrásának. De mivel erről közvetlenül nem írhatott a hatvanas években, megpróbálta magát a nemzetközi alapproblémát körüljárni: az előidéző helyzetet, az ezzel kapcsolatos felelősségeket és azokat a lehetséges tennivalókat, amelyek a szükséges kompromisszumokkal megoldanák az adott problémát. Bőségesen elemzi Észak-Írország, Ciprus, Palesztina kérdésköreit, azzal a tőle megszokott módszerrel, hogy világosan ismerteti az ütköző álláspontokat és azok egyeztetésének racionálisan végiggondolható lehetőségeit. Persze felmerül, hogy akarja-e valaki ezeket racionálisan megoldani? Amivel kapcsolatban bánatosan kellett konstatálnia, hogy érdeklődést csak az angolul megjelent mű szerzője, nem pedig a tartalma keltett.

Mindenesetre, a három konfliktusból úgy-ahogy megoldódni negyven év után is csak Észak-Írország esete látszik, a másik kettőnél messzebb vagyunk tán a megoldástól, mint valaha, sőt ezek folyamatosan mérgezik az egész világpolitikát is. Hasonlót tudnék mondani a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című tanulmányáról, amire a mind jobban elmérgesedő hazai helyzetben talán már hivatkozni sem ildomos – holott tökéletes mind a diagnózisa, mind a megoldási javaslata.

(Eszembe jut egy részlet Lawrence ezredesnek, az arab függetlenségi háború *spiritus rector*ának első világháborús könyvéből. A leendő egységes arab nemzetnek a feje ideje nagy részét arra kellett fordítsa, hogy igazságot tegyen a törzsek között kialakult kölcsönös vérbosszúk között. Ezt meg is tudta oldani. Csak a békecsináló nyugati diplomatákkal nem bírt.)

Bibó az egyik utolsó írásában pedig közvetlenül a távoli jövőnek, a mi korunknak üzen. Az ő demokrácia-felfogását tömören össze lehet foglalni a magyar rendi demokrácia alapmondatában, ami már Széchenyi Istvánnak is olyannyira megtetszett: „nihil de nobis sine nobis", semmit rólunk nélkülünk. Ez önála a demokrácia kiterjesztésének kulcsmondata is, csakhogy a mi korunkban alapvető veszedelmek fenyegetik. Egyrészt az az önmagát túlélt liberális ideológia, amely az ő szavával „az egész rendszert hamissá és ellentmondóvá teszi azzal, hogy alárendeli az aránytalan, funkciótlan és felelőtlen nagyvagyon igazolásának". A másik pedig a „menedzserek forradalma", amelyben a szakszerűség hivatkozása mögött elvész a társadalom demokratikus működésének nélkülözhetetlen alapja, az, hogy az emberek beleszólhassanak a saját sorsukba.

A két probléma kezelése persze nem könnyű, hiszen mit kezdjünk az óriásvagyonokkal, ha a kommunizmust mint megoldást elutasítjuk, és mit kezdjünk a szakmailag mind bonyolultabb világgal? Bibó megoldási javaslata az „őrzők őrzésének" logikájára épül fel: egyrészt annak az államnak a közhatalmi szerepére, amely maga demokratikus kontroll alatt áll, másrészt a szakmabeliek morális kényszerítő erejére, amely kamarák, korporációk formájában kontrollálni képes a „menedzserek" szakmai döntéseit.

Hadd idézzem befejezésül ennek az „égi racionalistának" a több mint hatvan évvel ezelőtti gondolatait a feladatról:

„Teljessé kell tenni a politikai felszabadulást egy közügyek intézésében forrongó aktív önkormányzati élettel. Teljessé kell tenni a gazdasági felszabadulást azzal, hogy a gazdaságilag tájékozódni tudó közösség létalapjává váljon. Teljessé kell tenni a társadalmi és a kulturális felszabadulást egy olyan nevelési rendszerrel, amely az iskolatípusok értékrendjét elszakítja minden társadalmi ranglétrától."

Lincoln Ábrahám mondta azt, hogy egy kérdés sincsen véglegesen rendezve addig, amíg igazságosan rendezve nincsen. És az igazsághoz eljuthatunk-e az értelem mellőzésével?

Albert Gábor

BIBÓ ISTVÁN AZ IDŐ SODRÁBAN

■ Száz éve született Bibó István, s én hatvankét éve élek vele.

Közös történetünk hatvankét esztendejének csupán néhány töredékes mozzanatáról kívánok beszámolni, arról a folyamatról, ahogy a bennem kialakuló Bibó-kép az évek folyamán változott, s közben a jogfilozófus Bibó István hogyan vált a magyar történelem értelmezőjévé, a jelenkori társadalom kritikusává, majd a felejtés évei után, az 1956-os forradalom tisztítótüzében megedződve a demokrácia szinte kritikán felüli tanítómestere. Pontosabban, a „milyennek szerettem volna látni" nyilván olykor torzító tükrében hogyan rajzolódott ki Bibó István és a tőle nehezen elválasztható magyar népi mozgalom szellemi arcképe.

Amit tőle kaptam, szinte sejtjeimbe épült, erről nemigen tudok számot adni. Hogy mit vártam tőle, mire nem kaptam választ, ezt telhetetlenségem számlájára lehet írni. Az esetleges egyet nem értés pedig a túlzott igény kudarcának tulajdonítható.

Hatvankét évvel ezelőtt, 1949-ben az isteni Gondviselés jóvoltából olyan helyre kerültem, ahol négy csodálatos emberrel volt szellemi találkozásom. Ez a hely a Budapesti Református Theológiai Akadémia, a négy férfiú pedig nem volt más, mint Bibó István, Németh László, Ravasz László és Pap László, az Akadémia dékánja, akinek munkásságát, tevékenységét, az 1956-os forradalom ideje alatt a Református Egyház érdekében tett szolgálatait a mai napig a tudatos felejtés homálya fedi.

Az a fiatal teológus, aki akkor voltam, ha úgy-ahogy el is tudott igazodni az akkori idők társadalmi útvesztőjében, mindenekelőtt tudta és érezte, hogy háta mögött a kőszegi katonaiskolával, a községi jegyző édesapával – aki ugyan megjárta a nyilasok internáló táborát – az új rendszerben a flekkesek közé sorolják, de ez nemigen keserítette el. Sőt. Végre úgy érezte, ha helyt akar állni – mert mindig ezt akarta –, minden szellemi energiáját mozgósítania kell, hogy a bibliai nyelvek, a héber és az ógörög alapelemeinek elsajátítása mellett ebben az új világban is tájékozódni tudjon. Ennek a tájékozódásnak volt terepe a teológia könyvtára, a Ráday Könyvtár olvasóterme, és mindenekelőtt a szabadpolcon heverő folyóiratok. Azok közül is a számára eddig ismeretlen és sosem látott Válasz bekötetlen, épp ezért jól kézbe vehető példányai. Egyre többször kapta rajta magát, hogy belefeledkezett egy-egy Válasz-szám olvasásába, mert egyrészt rólunk szólt, másrészt az írások jogászosan világos okfejtése ragadta meg. A legaktuálisabb, politikai jellegű, elemző írások alatt Bibó István nevét olvasta. Az egyik, már sokat forgatott 1946-os számban az igazságtalan békeszerződésről nagy egyetértéssel olvasta a következőket:

„Magyarország tisztában van azzal, hogy a békeszerződés feltételeinek súlyosságát elsősorban saját volt vezetőinek köszönheti. De nem palástolhatja el mélységes megdöbbenését azon, hogy abban a néhány magyar vonatkozású kérdésben, amelyet hatalmi és politikai adottságok nem határoztak meg, s amelyek a béketárgyaláson dőlnek el, a döntések milyen mértékben ötletszerűen, formalisztikusan és pillanatnyi hatalmi szempontok szerint történtek.

(...) Magyarország a létrejött békeszerződést, bármilyen súlyos legyen is, ha egyszer aláírta, hiánytalanul teljesíteni fogja. (...) Egyetlen egy fenntartásról azonban nem tehet le: nem adhatja fel a magyar kisebbségek sorsával szemben való politikai érdekeltségét.[1]

Egy másik, két évvel később keltezett írást olvasva teológushallgatónk olykor bizony kapkodta a fejét. Mert azzal, hogy „a politikában hazudni nem lehet", tökéletesen egyetértett, de a mondat folytatása mintha engedményt tett volna, és ezt a fordulat éve után, a nagy Rákosi-beszédek árnyékában már nehezebben tudta megemészteni. „Pontosabban: – írja az előbbiek folytatásaként Bibó István – lehet itt-ott hazugságokat *mondani*, de nem lehet hazugságra politikai konstrukciókat, politikai *programot* felépíteni." A tanulmány történeti alapvetésével talán még meg is tudott volna békélni, azt viszont inkább érezte, mint tudta, hogy a „baloldaliság" emlegetése, annak mitizálása nehezen illeszthető az eltorzult magyar alkat kritériumrendszerébe. Az inkább csak mákony, más szóval ópium, amelyről majd jó hat év múlva fog egy francia szociológus értekezni, s hozzá, egyáltalán Magyarországra csak valamikor ötvenhét év múlva jut el. (Raymond Aron *Az értelmiség ópiuma* című munkájára gondolok.[2]) Legfőképpen nem szívesen látta leírva, hogy csak baloldali vagy jobboldali lehet valaki, és aki nem baloldali, azt egyértelműen a magyarság ellenségének kell vagy lehet tekinteni.

„[1944 félelemkeltő tanulsága] – olvasta teológushallgatónk Bibó *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című emblematikus tanulmányában –, minden baloldalinak az idegeibe bele van írva, amit a reakció és fasizmus azótai felfelbukkanásai csak megerősítettek. Félő, hogy mindennek következtében végül a baloldal ki nem mondott meggyőződésévé válik, hogy az ország többsége tudatosan és határozottan jobboldali.[3]

Bibó csípős, olykor ellentmondásra késztető szellemi fürdőjének ellenhatásaként, a teológia szeniorja, az ötödéves Pál László, mit sem tudva a Válasz provokálta belső vitákról, szinte gyógyírként két könyvet nyomott zöldfülű teológusjelöltünk markába. Két kötelező olvasmányt. Az egyikhez a következő, magyarázatnak is tekinthető

1 Bibó István: *A békeszerződés és a magyar demokrácia.* In: Válasz, 1946. október, VI. évf. 1. sz., 58–59.

2 Aron, Raymond: *Az értelmiség ópiuma.* Ford.: Kovács Zsolt. Budapest, 2006, 315.

3 Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem.* In: Válasz, 1948. április, VIII. évf. 4. sz., 313.

megjegyzést fűzte, s ez igen jól jellemzi az akkori teológia szellemi légkörét: „Ezt minden kálvinista teológusnak ismernie kell". A könyv pedig nem volt más, mint Stefan Zweig *Harc egy gondolat körül* című korrajza, amelyben (tiltakozásul a szabadgondolkodás nevében) Kálvin genfi diktatúrájának torzképét rajzolta meg.

A másik könyv pedig, helyesebben két könyv Németh László *Kisebbségben* és *A minőség forradalma* volt. [Ahogy ezeket a sorokat írtam, 2011 szeptemberében, a régi, már rongyosodó, 1942-ben [!] megjelent *Kisebbségben* magától kinyílt, s figyelmeztetésül vagy útmutatóul három aláhúzott soron akadt meg a szemem: „Nem hiszünk abban az üdvösségben, amelyet idegen szuronyok hoznak. Ha ránkjönnek, jöjjenek, mint elnyomók, de ne mint üdvözítők." [4]]

Németh László tanulmányait olvasva új világba csöppent. A mondatokból magas feszültségű áramütések sorozata érte, amelytől szabadulni nem lehetett, csak hagyni, hogy sodorják a lüktető gondolatok. Idő kellett, míg ráeszmélt, hogy igen gyakran Bibó is ugyanazt mondta, mint Németh László, csak a hőfok változott meg. Németh László minden szava, gondolata egy állandóan izzó agy terméke, amelyet egyedül az igazságban gyökeredző erkölcs korlátoz: az időtől, a taktikai vagy udvariassági megfontolásoktól független igazsághigény.

Az érzés meggyőződéssé vált, s hitte, hogy a legszélsőségesebb példán is láthatók ezek a jegyek, és hogy az aforisztikus Németh László-i *Debreceni Káté* nélkül nem születhetett volna meg az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* nem egy tétele.

Bibó István így ír: „(...) az ép reagálóképesség aktív alkotó működése során formálódik ki az ép alkat. Persze a reagálás épsége nem a cselekvés hevességében, erőltetett igyekezetében és mutatós eredményében mutatkozik, hanem a valóság érzékelésén alapuló helyes feladatválasztásban és vállalásban, abban, hogy 'a dolgot önmagát nézzük', s azután 'körmösen nyúlunk a magunk dolgához', ahogyan ezt Bocskai és Zrínyi oly egyszerűen megmondták."[5]

Németh László a tragikusra hangolt *Debreceni Káté*ban így teszi fel a kérdést:

„Hogy állhat helyt a magyarság?"

A válasz pedig:

„Ki kell egyenesednie és sorsa helyére kell szöknie."

A kérdés és a felelet a Bibó-i nyelvhasználatra fordítva így hangzik:

Mi mentheti meg a magyarságot? A *helyes feladatválasztás és annak vállalása.*

Az egykori teológushallgató később arról is meggyőződött, hogy számos (talán épp a jogászosan „racionális" megfogalmazása miatt) jellegzetesnek vélt Bibó-i gondolat genezise visszavezethető Németh Lászlóra. Bibó István – gondolom – ez ellen

4 Németh László: *Kisebbségben.* Budapest, Magyar Élet Kiadása, IV. köt., 1942, 207.
5 Bibó István: *Válogatott tanulmányok, II. kötet 1945–1949.* Budapest, Magvető Kiadó, 1986, 614–615.

nem tiltakoznék, legfeljebb azok érezhetik ezt a közös gyökerekre utaló megjegyzést dehonesztálónak, akik egészen más alapélmények birtokában, azok feladásával szegődtek Bibó táborába, s Németh Lászlót legszívesebben kitagadnák a gondolkodó magyarok sorából.

A harmadik szellemi mentorról, Ravasz Lászlóról még nem esett szó. Teológusunk és az egykori püspök „ismeretsége" szinte a történet előtti időkre megy vissza. Mikor az első világháború befejezése után a református egyház a Duna melléki egyházkerület püspökének az erdélyi születésű, a kolozsvári teológián tanító Ravasz Lászlót hívta meg, a püspök elhatározta, hogy a visitatio canonica keretében valamenynyi gyülekezetét meglátogatja. Így került a fiatal püspök 1929 késő őszén a baranyai Egyházasharasztiba, ahol a hatalmas bajszú idős lelkész újszülött unokáját kézrátétellel megáldotta. Ez volt az a titkos „rokoni szál", amely a teológus növendéket a nyugdíjas Ravasz László püspökhöz fűzte. Hogy a Válasz tanulmányaiból megismert Bibó Istvánt a szellemi kapcsolatokon kívül más is köti a minden csütörtökön exhortációt, azaz igehirdetést tartó, akkor 67 éves nyugdíjas püspökhöz, hogy Bibó István a püspök leányát, Boriskát vette feleségül még 1940-ben, teológusunk honnan is tudta volna. Arról viszont hallott regélni, hogy annak idején Veres Péter honvédelmi miniszter Dobi István kisgazda pártelnök kíséretében hangos vita és fenyegetések közepette szólította fel Ravasz Lászlót, hogy sürgősen távozzon püspöki székéből.

Veres Péterről teológusunk édeskeveset tudott. *Számadás* című könyvébe ugyan még ott a teológián beleolvasott, de ezek után nehezen tudta az embertelen megpróbáltatásokon nevelkedett, a legnagyobb tiszteletet megérdemlő parasztból lett írót azonosítani a Rákosi Mátyással egy követ fújó honvédelmi miniszterrel. Elfelejtette volna Veres Péter Szárszót, a református egyház, közvetlenül Ravasz László védernyője alatt működő Soli Deo Gloria konferenciáit, amelyek közül a legendás 1943-as csak egy volt a sok közül?

A szárszói találkozók jellemzésére érdemes idézni a Tiszántúl című lap 1941. december 7-i számából Veres Péter visszaemlékezését:

„Az utóbbi években sokszor és sok helyen találkoztam az értelmiségi ifjúság különböző csoportjaival. Mindenütt kedves hangulat, tiszta testvéri érzés fogadott. De a legkedvesebb és legfelejthetetlenebb élményem mégis a Soli Deo Gloria Szövetség nyári balatonszárszói találkozója volt.

Valóságos szellemi fürdő volt ez a néhány nap, s a hatása meg is látszott mindnyájunkon. A gyerekek megszépültek, szinte átszellemültek a vidám és szabad testvériségben. Semmi kimértség, semmi úri modoroskodás, semmi szolgai alázatosság, semmi rúzs az ajkakon, semmi festék az arcokon: úgy éltek és viselkedtek, mint a szellem és a jóság katonái. Még azt sem tartották számon, hogy kinek micsoda otthon az apja: pap-e vagy polgármester, esetleg csak paraszt. Íme, gondoltam, ilyennek kellene már az egész magyar fiatalságnak lennie, és végül ilyen emberekből kellene a magyar népnek állnia."

Mi történt 1948-ban?

A magas politikába keveredő Veres Péter *miniszter* nem vállalt közösséget a szinte már érzelmesen lelkesedő Veres Péter *parasztíróval*? A taktika rátelepedett, megemésztette, megsemmisítette a célokat? Hol húzódik az az éles cezúra, amelyen innen és túl más értékrend érvényesül? Ki meri ezt az elválasztó vonalat meghúzni, s volt-e bátorsága a népi mozgalomnak, hogy ezt a cezúrát szóba hozza, hogy erről őszinte, kíméletlen nyíltsággal beszéljen?

De maradjunk Szárszónál, az 1943-as legendánál. Ezen ugyan Bibó István nem vett részt, viszont ott volt a Bibó-arcképek két szellemalakja, Németh László és Erdei Ferenc. Az egykor volt teológus Erdei Ferenccel a szárszói tanácskozás jegyzőkönyveit olvasva találkozott először. Ekkor alakult ki benne az a kép, amelyet az 1945 és 1956 közötti évek történelmi eseményei csak megerősítettek. Számára a politikus Erdei Ferenc testesítette meg azt a kriptokommunistát, aki beférkőzött a Nemzeti Parasztpártba (Darvas Józseffel együtt), mérgezte a levegőt, aki, bármi történt, macska módjára mindig talpra esett, mindig miniszter maradt. Az ő földművelésügyi minisztersége alatt nyomorították meg a parasztságot a beszolgáltatással, ekkor tombolt a kulákpolitika, söpörték le a padlásokat, tették tönkre azokat a parasztokat, akikről annak idején, a harmincas és a negyvenes években kissé terjengős, de erőtől duzzadó szociográfiáit írta. Az 1943-as szárszói konferencián, Németh Lászlóval folytatott vitájában mutatta meg a foga fehérjét.

Az „úrifiú" Bibó István és a makói hagymás Erdei Ferenc között a szegedi egyetemen szövődött az a barátság, amely – elsősorban Bibó István konfliktusokat kerülő, egyensúlyra törekvő, keresztyén magatartásának köszönhetően – életük végéig fennmaradt. A később bölcsésszé avanzsált teológusunk ennek a barátságnak lényegét, alapját hosszú ideig nem értette. Olykor bosszús szégyenkezéssel kellett tudomásul vennie, hogy a mindennapi, mondhatnám, polgári erkölcs mértékével is erősen elmarasztalható Erdei volt ebben a barátságban a meghatározó, az erősebb fél, s ezt a szerepet Bibó mindig elfogadta.

Erdei Ferenc 1935–36-ban tanulmányúton járt Hollandiában, Svájcban és Németországban, s barátságukat a távolság nemcsak megerősítette, elmélyítette, hanem karakterizálta is. „Esztelenség volna nekünk nem együtt dolgoznunk és együtt alakítani magunk és társadalmunk sorsát – írja Erdei Ferenc egyik levelében, majd így összegezi –: Summázva Istvánom: nagy lelkesedéssel tölt el erősbödő barátságunk, és ritka szerencsének érzem a kifejlését és egyéni sorsunkon fölül kívánom a teljesedését."

Mikor Bibó István a meginduló Válasz folyóirat egyik első számát elküldi barátjának, Erdei hosszú levélben válaszol. Ebből idézek néhány sort.

„Az egész magyar földön szereplő hánytorgatásnak rettenetesen komoly revízióra van szüksége, hogy prédikációs halott legyen belőle, és a Válaszféle revízió csak tisztes szándéknak a bizonysága, ami pedig magában csak beszéd.

S rettenetesen téved, aki azt hiszi, hogy vegetáló és rosszul vegetáló paraszt ezreinkből embert lehet csinálni mentéssel és istápolással. Hallottál Te ilyet a históriában? Fáradni kell itt bizony Istvánom, s beszélni csak arról érdemes, hogy okosan fáradjunk, s ne cselekedjünk haszontalan puffogtatást.

Ezért kell nekem és Veres Péternek és öcsémnek emberré revideálnunk magunkat. Ezért kellesz nekem társul és mindennapi bírómul és ihletőmül, hogy ez az emberség minél hiba nélkül valóbb legyen. S ezért fordulok el a parasztot mentő hő keblektől...

(...) S mindezeket lássad Te, s jó emberséggel gondolkozzál továbbra is a lázadásoknak és forradalmaknak a befolyásáról, s legyél csak ezután is emberségemnek támasza és társa, ami a parasztot illeti, az lesz majd valamiképpen."

Erdei Ferenc Berlinben találkozott Leninnel, s erről lelkendezve számol be testvérének és Bibónak.

„Lenint felfogni legkevésbé egy marxista képes. Lenin erői annyira messziről jöttek s annyira távolba vezettek, hogy azt egy marxista felfogni sem képes... Sommásan: Marx egy jó svádájú kötözködő és kellemetlen zsidó, aki a tőke-munka, szellem-anyag polaritását visszájára fordította, viszont Lenin zseni és orosz, aki fölfogott mindent a világból és hazája felől, s végletekig fejleszthető alapokat rakott le."[6]

Hiába vált szorosabbra a barátság, hiába volt a barátságon belül Erdei a domináns, Bibó István – nyilván jogfilozófiai tanulmányai és kálvinista hite segítette a tisztánlátásban – a leninizmus és a sztalinizmus elfogadásában nem tudott társául szegődni. Elítélő véleményét a marxizmusról nem rejtette véka alá, soha nem volt, nem lett, nem vallotta magát kommunistának, és a Szovjetuniónak való behódolást sem fogadta el.

Az 1943-as szárszói konferenciának viszont éppen ez volt a tétje. Ahogy a bölcsészhallgató az ötvenes években magában megfogalmazta: Erdei Ferenc *róluk* beszélt, Németh László pedig *rólunk*. Erdei Ferenc az új hatalom érdekében beszélt, Németh László pedig arról, hogy a háború elvesztése után mire számíthatunk, mire számíthat a magyar értelmiség. A jövőben megvalósuló értelmiségi társadalom letéteményese, amelyért Németh László egész addigi életében írt, élt és hadakozott. Az Erdei Ferenc felvázolta, szerinte hamis alternatíva hálójának felfejtésére Németh László ekkor ajánlotta az úgynevezett „harmadik utat". Erre reagálva Erdei azonnal kijelentette, hogy harmadik út nincs, és látszatra méltányos gesztussal hozzátette, hogy az csak a Németh László-i kiváltságos alkotókat illeti meg.

Tudjuk, hogy ez a *kiváltság* mit jelentett, és hogyan érvényesült a Rákosi-diktatúra éveiben. Ha megvalósult volna is a *lehetetlen*, az a kiváltságot élvezők teljes társadalmi elszigetelődését jelentette volna, és magát az elvet semmisítette volna meg.

6 Erdei Ferenc: *Politikai írások I.* Szerk. és az előszót írta: Kulcsár Kálmán. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986, 36–37, 67, 82–83.

Szabó Zoltán abban látja Szárszó jelentőségét, hogy az 1943-as konferencia a magyar történelem azon ritka pillanatainak egyike volt, amikor az ellenzéki ifjak és az írók egymásra találtak. Borbándi Gyula a népi mozgalomról írt megkerülhetetlen könyvében hozzáfűzi, hogy „egy amerikai történész, Paul Zinner szerint szembeszökő a hasonlóság Szárszó és az 1956 tavaszi Petőfi köri viták között. Mindkét esetben az írók és az ifjúság azonos reformtörekvéseiről volt szó, egy politikai elit akaratának és cselekvési készségének közös megnyilvánulásáról, egybekötve azzal a hajlandósággal, hogy felelősséget vállal a jövőért. Az amerikai történész szerint az 1956-os magyar forradalom nem érthető meg, ha nem ismerjük a szárszói konferencia vezérlő gondolatait és szereplőit."[7]

Paul Zinnerrel 1956 megítélésében mindenképpen egyet lehet érteni, Szabó Zoltánnak viszont csak formálisan van igaza: abban, hogy mind a kettő harc volt, a szárszói éppúgy, mint a Petőfi köri. Ez azonban hasonlóságnak kevés. A lényegi kérdés ugyanis az, hogy a harcban ki maradt győztesen a pályán. Ebből a szempontból a két esemény diagonálisan ellentétes eredménnyel végződött.

Szárszón, hogy visszatérjünk a lényegre, Bibó István két szellemi patrónusa harcolt a népi mozgalom üdvösségéért. Még elvontabban: Bibó István lelkéért.

Az aggodalom és a szeretet állt szemben az erőszakkal. Szárszón – Erdei Ferenc vezetésével – az erőszak győzött, és a győztesek rövid idő múlva különféle miniszteri (hatalmi) stallumokban meg is kapták járandóságukat. A vesztesek pedig – élen Németh Lászlóval – örülhettek, ha nem kerültek a népbíróságok elé vagy börtönbe.

A képlet ilyen egyszerű: Erdei Ferenc és Németh László helyzete társadalmi, sőt pszichológiai értelemben is tisztázódott. Nem így Bibó Istváné.

A szellemi és a személyi elkötelezettség intenzitása, ereje nehezen összemérhető, és ha szembekerülnek egymással, általában a személyi elkötelezettség felé billen a mérleg.

Most is ez történt. Bibó István ott maradt a győztesek oldalán, és ebben a kettős szellemi kötődésben bontakozott ki Bibó István önmaga megtartásáért vívott harca. Az a szellemi, etikai dráma, amelynek egymást követő felvonásait jelzik Bibó István életművének gerincét kitevő írásai. Ez a korszak *A magyar demokrácia válsága* publikálásával kezdődik, és az elnémíttatást megelőző nagy összegzéssel, a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* megjelenésével fejeződik be. Persze tudjuk, hogy 1945 és 1948 között társadalmi, politikai harc folyt, hogy az agresszív bolsevik birodalom legszívesebben bekebelezett volna bennünket, s természetesen ennek a politikai harcnak különböző állomásai is tükröződnek ezekben az írásokban.

Egykori teológusom, aki közben maga is felnőtté vált, egyre nagyobb együttérzéssel és egyre élesebben figyelő, kritikus szemmel olvasta, vette elő újra meg újra ezeket az írásokat. Bibó történeti fejtegetéseivel olykor nem értett egyet, a kiegyezés értelmezése és értékelése legalábbis elgondolkoztatta, a szocializmus pedig az ő eszmerendszerében egészen mást jelentett. Az időnként tetten ért Bibó-i „naivitásokat" egyrészt a lélekneveló balekságok közé sorolta, vagy a fölényes önkorlátozás stiláris eszközét látta bennük, máskor a taktikai manőverek elengedhetetlen részeként fogadta el. De volt eset, amikor Erdei Ferenc rejtett sugalmazását vélte felfedezni. Annak majdhogynem örült, amikor Bibó szinte indexre került, és titkos talizmánként őrizte a nehezen megszerzett Válasz-számokat, valamint a Londonban Siklós Istvántól ajándékba kapott *Harmadik út* című tanulmánygyűjteményt. Ebben az intellektuális magányban és elszigeteltségben már magát is szívesen odasorolta volna a népiek közé, ha nem érzi azt, amit később leírva is látott, hogy a népi mozgalom tagjának – az ortodox népiség szellemében – csak azt fogadták el, akinek a magatartása határozottan úrellenes. Szegény Kerék Mihály hiába volt a földosztás elkötelezett híve, mivel nem tekintették szenvedelmes úrellenesnek, e miatt a negatívum miatt nem számították a népi mozgalom tagjai közé.[8]

Ahogy az egykor volt Albert Gábor Németh László mellett a jóval szikárabb Bibó-iskolát is végigjárta, egyre inkább megerősödött benne az a meggyőződés, hogy a népi mozgalom társadalomkritikájának egyik pillére, a két világháború közötti társadalom elmarasztalása túlzott, tarthatatlan, mert az végső soron – igaz, szándékuk ellenére – az úgynevezett kommunista éra, a népi demokrácia felmentését, igazolását szolgálja.

Mindez már 1956 után történt. Bibó István néhány napos szereplése a forradalomban, majd szinte önként vállalt szenvedése munkássága erkölcsi–szellemi aranyalapját megszázszorozta.

A bibói életmű egésze egy igazságra törekvő ember drámai harcának és vergődésének felemelő dokumentuma. Börtönbüntetésének letöltése után, megszabadulva a személyekhez kötődő lojalitási és a párt követelte politikai kényszerek béklyóitól, utolsó munkáiban arra a kíméletlen önvizsgálatra és önkorrekcióra is példát adott – többek között a Németh László és Szekfű Gyula vitáját értelmező, egyik utolsó írására gondolok[9] –, amelynek hiánya a népi mozgalmat a mai napig oly sebezhetővé teszi, és amely – éppen önmagunkat sem kímélő kegyetlen igazságával – egyetlen életstratégiánk, egyetlen menedékünk lehet.

7 Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom.* Budapest, Püski Kiadó, 1989, 344.

8 Bibó István: *Levél Borbándi Gyulához.* In: *Válogatott tanulmányok III. 1971–1979.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986, 346, 371.

9 Bibó István: *Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája.* In: *Válogatott tanulmányok III. 1971–1979.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986, 375–384.

Salamon Konrád

NÉPI MOZGALOM – HARMADIK ÚT

■ A népi mozgalmat úgy érthetjük meg igazán, ha egy, az 1930-as években megjelenő új, modernizációs irányzatnak tekintjük. Minden olyan társadalomban, amely a modernizáció kényszere és lehetősége elé kerül, kialakul legalább két, egymással vitatkozó irányzat. Az egyik, a radikális, azaz baloldali azt vallja, hogy a gyors és sikeres korszerűsítés érdekében meg kell szabadulni minél több régi kötöttségtől és visszahúzó hagyománytól, mert csak így lehet gyökeres átalakítást végrehajtani. E felfogás magában hordja a nemzeti múlt lebecsülésének és a nemzeti gondolattal szembeni türelmetlenségnek a lehetőségét. A konzervatív, azaz jobboldali irányzat viszont abból indul ki, hogy a korszerűsítés csak akkor lehet sikeres, ha megőrzi az arra érdemes régi értékeket, figyelembe veszi a helyi sajátosságokat, és azokra építve hajtja végre a szükséges átalakítást. Itt viszont annak veszélye áll fenn, hogy a hagyománytisztelet lassíthatja, gátolhatja az érdemi változásokat, a modernizációt.

Szerencsés esetben e két irányzat vitájából születhet meg a lehető legjobb megoldás.

Az elmaradott országok modernizációjának lényege a fejlettebb térségek, országok példájának követése, tapasztalatainak, módszereinek átvétele. Ma már általában elfogadott szociológiai igazság, hogy a korszerűsítés igazán ott eredményes, ahol sikerül megvalósítani a külső minták és a belső tényezők harmonikus illeszkedését. Azaz olyan külső mintákat vesznek át, amelyeket illeszteni lehet a belső tényezőkhöz.

Magyarország két világháború közti belpolitikai helyzete harmadikutas megoldást követelt. A harmadik út az ellenforradalmi fogantatása miatt reformkonzervatívvá válni képtelen magyar jobboldal, valamint a nemzeti eszményekkel szemben állandóan gyanakvó és a XIX. században megfogalmazott tanaihoz jelentős részben dogmatikusan ragaszkodó baloldal között húzódott. A népiek e két féloldalas irányzat értékeit szintetizálva, egy nemzetelvű korszerűsítési program alapjait fogalmazták meg, amely a nemzeti eszmények és hagyományok tisztelete, s ebből következően a szerves fejlődés gondolata mellett követelte az emberi és polgári szabadságjogok maradéktalan érvényesülését és a szociális igazságosságot. Ez utóbbi követelést akkor a népiek is szocializmusnak mondták, de döntő többségük abban a Németh László-i értelemben, hogy „szocialista vagyok, de nem marxista", mert a marxizmus a XIX. század „második felének a szocializmusa"[1], vagy más szavakkal: a „szocializmus kinőtt ruhája".[2]

A magyar belpolitikán túltekintve a harmadik út magában foglalta a szociális igazságossággal hadilábon álló liberális kapitalizmusok, valamint a szabadságjogokat durván semmibe vevő despotikus szocializmusok (bolsevizmus, fasizmus, nemzetiszocializmus) együttes elutasításának gondolatát is.

Az 1930-as években induló népi falukutató mozgalom meghatározó egyéniségeinek alapvető felismerése, hogy a magyarság gondja-baja csak úgy orvosolható, ha a politika képes lesz a nemzet, a demokrácia és a szociális igazságosság ügyének együttes képviseletére. A XX. század szörnyű tragédiái mutatják, hogy ha e három alapvető eszménynek csak egyikét is elhanyagolja a hatalmon lévő politika, úgy a másik kettő is eleve eltorzul.

A mind a jobb-, mind a baloldalon központi kérdésnek tartott magántulajdon kapcsán Németh László a következőket írta: „El lehet képzelni a tervgazdaságot is, mint a vállalkozások hűbériségét, ahol a magántulajdon helyébe a munkabizomány lép: a 'birtokos' felelős a közösségnek, a közös terv szolgáltatásokat szab ki rá, de megőrzi a nagy kollektív kereten belül egyéni függetlenségét; kifelé a rendszer része, de benn a maga udvarán a maga ura."[3] Ezt annál is fontosabbnak tartotta, mert – szavai szerint – a „marxizmus a múltból kiszakadt béresek szocializmusa", ezzel szemben a minőségszocializmusnak, illetve szövetkezeti szocializmusnak is nevezett harmadik út „a hagyománnyal kapcsolatot tartó vállalkozóké".[4] S a riasztó szovjet példára tekintve külön is hangsúlyozta, hogy „Európa háromezer éves géniusza, a vállalkozó kedv se essék áldozatul a keleti kultúrák végzetének: a bürokráciának".[5]

A harmadikutas gazdaságpolitikai elképzeléseknek felelt meg a népiek demokrácia-felfogása, a napjainkban is legkorszerűbbnek tartott önkormányzati demokrácia. Erről a Márciusi Front 1937. október 3-i makói kiáltványában ez olvasható: „Valljuk, hogy csak az alulról felépített politikai nemzet tudja képviselni a széles néprétegek érdekeit [...] E népet érettnek és hivatottnak tartjuk arra, hogy önmagát kormányozza."[6] Az 1938 márciusára újrafogalmazott 12 pontban pedig szorgalmazták a „közigazgatásnak a népi önkormányzat alá való helyezését: a vármegyerendszer átalakítását városi központok körül szervezett, a falvakra és tanyákra is kiterjedő népi(es) helyhatóságokká".[7]

1 Németh László: *Töredékek a reformból.* In: *A minőség forradalma,* Budapest, Püski Kiadó, 1992–1999, I., 666.
2 Németh László: *Marxizmus és szocializmus.* I. m., I., 561.
3 U.o., 549.
4 U.o., 666.
5 Németh László, *Marxizmus és szocializmus* = I. m., II., 1175.
6 *A Márciusi Front kiáltványa.* Válasz, 1937/11, 698.
7 *Mit kíván a magyar nép?* Válasz, 1938/3, 121–127.

A témát Bibó István 1945-ben így foglalta össze: „A szövetkezetek jelentik [...] azt a területet, ahol a szabadság, önkormányzat és emberi méltóság politikai biztosításával párhuzamosan a gazdasági társulásnak új, emberhez méltó formái kinőhetnek."[8]

A két világháború közti vitákra tekintve azt kell látnunk, hogy nemcsak a hatalmon lévő jobboldal, de az ellenzéki baloldal egy része is keményen támadta a népieket. Ez utóbbi, népi–urbánusnak nevezett vita megértését nehezíti annak szerencsétlen elnevezése, illetve az ebből kiinduló, eleve hibás magyarázatok. Mert ha e két irányzatot annak nevezték volna, ami, azaz a népieket nemzeti demokratáknak, az urbánusokat pedig radikális demokratáknak, akkor rögtön érthetővé válik, hogy miben különböztek egymástól, s miért vitatkoztak.

Annak a baloldali bírálatnak a kapcsán, hogy a népiek csak a parasztsággal, a faluval foglalkoznak, nem árt ismét a tényekre tekinteni. A korabeli Magyarországon a polgárságnak és a munkásságnak több évtizedes pártjai, intézményei és sajtója volt. A mezőgazdasági népességnek viszont alig, miközben ők tették ki a magyar társadalom több mint ötven százalékát. Ha tehát valaki komolyan gondolta a magyar társadalom demokratikus átalakítását, ezt nem lehetett elképzelni a parasztság valódi, cselekvő részvétele nélkül.

A haladás-ellenesség vádját pedig már 1934-ben így válaszolta meg Kardos Pál: „Zsolt Béláék, Ignotusék már évek óta úgy járkálnak a magyar életben, mint a Nyugati Kultúra és Felvilágosultság Rt., mint ma az Egyesült Polgári Szabadság és Hamisítatlan Európai Humanizmus-Művek kizárólagos jogú magyarországi vezérképviselői, és jaj annak, aki ezeket az árukat az ő megkerülésükkel közvetlenül nyugatról hozza be, még inkább jaj annak, aki ezeket az árukat az ő világszabadalmuk ellenére hazai műhelyben, hazai nyersanyagból meri előállítani."[9]

A Nyugattól való elzárkózás vádjával kapcsolatban arra kell emlékeztetni, hogy a népiek az ország belső tényezőihez illeszthető külső mintákat kerestek, s ezeket mindenekelőtt a korszerű mezőgazdasággal rendelkező Dániában és Hollandiában találták meg. Általánosságban pedig nem árt, ha az egyik legfőbb elzárkózónak tekintett Veres Péternek egy, akkor sokat idézett megállapítására figyelünk: „Ide kell hoznunk a nagyvilágot, ide kell hoznunk mindent, ami szép, ami jó, ami nemes – és amit érdemes."[10]

Mivel a harmadik út gondolata nem válhatott valósággá sem a második világháború után, sem az 1956-os forradalom eltiprását követően, így továbbra is elméleti kérdés maradt, amelynek legfontosabb megállapításait Bibó István fogalmazta meg az 1956-os forradalom leverése után: „ez a kapitalizmusra és kommunizmusra felszabdalt világ valójában rémképek ellen és álproblémákkal küzd." E két féloldalas felfogással „szemben harmadikutas – valójában egyetlen lehetséges utas – mindenki, aki azt vallja, hogy a kizsákmányolás felszámolására irányuló szocialista célkitűzés maga sem más, mint a többi emberi szabadság felé haladó egyetemes fejlődés egyik állomása, s a kizsákmányolás elleni harc nem jelentheti, sőt nem is tűrheti a politikai és közéleti szabadság már kidolgozott formáinak az elvetését".[11]

8 Bibó István, *A magyar demokrácia válsága.* In: *Válogatott tanulmányok,* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986–1990, II., 56.

9 Kardos Pál: *Zsidó válasz.* In: *A népi urbánus vita dokumentumai.* Szerk.: Nagy Sz. Péter. Budapest, Rakéta, 1990, 139.

10 Veres Péter: *Én nem mehetek el innen.* In: *Számadás '95. Veres Péter emlékülés.* Budapest, Püski Kiadó, 1997, 8.

Bibó – a szociális piacgazdaság, azaz az átmenetileg megvalósuló harmadik út sikerei alapján – akkor még abban reménykedhetett, hogy „Nyugaton lassan, de biztosan a szegények gazdagabbak, a gazdagok szegényebbek lesznek".[12] E folyamat azonban az 1970-es években az ellenkezőjére változott. A megnövekvő feszültségek ismét felvetették a harmadik út gondolatát, ami Anthony Giddens brit szociológus szerint „egyszerre próbál túllépni a régi típusú szociáldemokrácián és a neoliberalizmuson".[13] Ha a népi mozgalomban megfogalmazódott elképzelésekre gondolunk, a kijelentéssel egyetérthetünk.

A harmadik út tehát több mint a magyar helyzet megoldására tett javaslat. Mert a liberális kapitalista gazdasági rendszer – ismét Bibót idézve – minden rugalmassága és teljesítőképessége ellenére „sokszorosan megfoldozott formájában sem képes az erkölcsi elégtelenségnek azt az érzését megszüntetni, melyet az emberek nagy százalékában újra meg újra kivált".[14]

Az elmondottak alapján megállapítható, hogy a népi gondolat hazánk társadalmi és politikai kérdéseire adott európai szellemiségű válasz volt. Nem szűkíthető le valamiféle paraszti radikalizmusra, amelynek csak addig van létjogosultsága, amíg a parasztkérdés meg nem oldódik. Ez ugyan fontos része a népi mozgalomnak, de a népieknek – Bibó Istvánnak az 1970-es évek közepén megfogalmazott gondolatait idézve – „túl a magyar realitáshoz való minden más mozgalomnál nagyobb közelségükön, van egy olyan jelentőségük, amelyik túlnő a magyar viszonylatokon, az tudniillik, hogy egy olyan radikális mozgalmat testesítettek meg, amelyik egyszerre foglalta magában a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és a szabadságjogok teljességének és intézményszerű teljességének a követelményét, egy olyan szintézist, amelyet azóta is hiába próbálnak megtalálni a világot szétszabdaló ellentétes világnézetek, amelyek mind a szabadság központi ideológiájából vezetik le magukat, anélkül, hogy ezt a kielégítő szintézist létre tudnák hozni. Elsősorban ez az én idetarto-

11 Bibó István: *Emlékirat.* I. m., IV., 222–223.

12 *Uo.,* 231.

13 Giddens, Anthony: *A harmadik út.* Budapest, Agóra Marketing Kft., 1999, 37.

14 Bibó István: *Emlékirat.* = *I. m.,* 231.

zásomnak a motívuma."[15] Ez utóbbi megjegyzés azoknak szólt, akik megpróbálták Bibót a népi mozgalomtól elválasztani.

Napjainkban, húsz évvel a kommunista diktatúrák bukása után, amikor a világot a liberális kapitalizmus válsága sújtja, azt hiszem, nagyon időszerű, hogy Bibó István és a népiek által megfogalmazott harmadik útról elgondolkodjunk.

15 Bibó István: *Levél Szalai Pálhoz.* In: *Bibó emlékkönyv.* Szerk.: Réz Pál. Budapest, Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991, I., 142.

Jerzy Snopek

BIBÓ AKTUALITÁSA

■ Bibó Istvánt – Lengyelországban is – kiváló társadalomtudósként és politikai gondolkodóként tartják számon. Írásai – mint tudjuk – Angliában, az Egyesült Államokban, Franciaországban, Németországban és még néhány más országban is megjelentek. Lengyelországban, *Az államhatalmak elválasztása. Egykor és most* című, még a nyolcvanas években megjelentett cikkén kívül eddig két rangos munkája látott napvilágot: a *Zsidókérdés Magyarországon 44 után* (1993) és – nagyon alacsony példányszámban – *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* (2011). Nemsokára, talán még ebben az évben megjelenik a neves Universitas kiadónál egy bővebb válogatás Bibó négy fő tanulmányával: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*, a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*, *A német politikai hisztéria okai és története* és *Az európai társadalomfejlődés értelme.*

A lengyel kiadás előkészítése közben, mint Bibó István fordítója és írásainak kutatója, újra fel kellett tennem magamnak a magyar gondolkodó műveinek aktualitására vonatkozó kérdést. Ez a probléma már korábban is foglalkoztatott, főleg akkor, amikor nyugati szerzők írásait olvastam azokról a témákról, amelyeket annak idején Bibó is tanulmányozott. Észre kellett vennem, hogy ezekben a tanulmányokban általában nem hivatkoznak Bibóra. Azzal vigasztaltam magam, hogy nyilván sok esetben objektív okai lehetnek annak, hogy nem ismerik őt. De ez sovány vigasznak tűnt, mely nem ad magyarázatot arra, hogy Bibó írásai, annak ellenére, hogy több nyelvre lefordították és kiadták őket, nem kerültek bele a társadalomtudományok nemzetközi vérkeringésébe. Nem kerültek bele abba az áramlatba, amelybe belekerült például a sok szempontból Bibó hatáskörében fogant Szűcs Jenő-tanulmány: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*, vagy a klasszikus művek státuszát élvező Mannheim-írások, amelyekkel Bibó is foglalkozott. Hiányoznak viszont Bibó egyik mesterének, Guglielmo Ferrero valaha nagyon híres könyvei (Magyarországon az utóbbi időben kiadtak néhányat új fordításban), vagy a szintén kiváló, de a külföld számára ismeretlen Hajnal István munkái. Azé a Hajnaléi, akinek nagyon sokat köszönhetett Bibó.

Elgondolkodtató Bibó István munkásságának sorsa saját hazájában is. A háborút követő első években betöltött szerepe, szellemi tevékenységének rangja, 1956-ban tanúsított legendás magatartása és a megtorlások, amelyeket a kommunista rezsimtől kényszerült elszenvedni, oda vezettek, hogy a magyar demokratikus ellenzék számára ő lett az ország egyik legnagyobb és mindenki által megbecsült tekintélye.

Pozícióját műveinek négykötetes magyarországi kiadása alapozta meg. A nyolcvanas években, a rendszerváltozás küszöbén az értelmiségiek és a politikusok eszményképének tekintették. A közös ellenség: a kommunista párt- és államapparátus tevékenysége és az azt körülvevő bürokratikus és ideológiai háttér volt az oka annak, hogy Bibó köré csoportosult az egész akkori ellenzék. De persze Bibó már egész fiatalon is ellensége volt mindenfajta totalitarizmusnak, különösen a marxista–leninista, kommunista totalitarizmusnak. Egyes vélemények szerint Bibó volt a magyar társadalmi átalakulás fő ideológusa is. De ez az állítás csak bizonyos értelemben igaz. Tény, hogy gyakran idézték őt, hivatkoztak rá, de csak néhány tézisét, fontos mondatát vagy néhány általános megállapítást ragadtak ki írásaiból. Műveinek alaposabb, elemző olvasása elég problematikus (zavarba ejtő) lehetett volna, illetve tulajdonképpen lett is az egyes politikai irányvonalak, az egykori kommunistaellenes demokratikus ellenzékből kinövő különféle pártok számára, és természetesen az előző rendszer ideológiájának örökösei számára is. Az 1989 utáni politikai színtér egyetlen szereplője sem fedezte fel Bibó Istvánt pártja patrónusaként, írásait pedig politikai programjuk előképeként. De ami még ennél is meglepőbb, hogy lassan az értelmiségiek és a tudósok is kezdtek megfeledkezni róla. *A hatalom humanizálása* című, Dénes Iván Zoltán által szerkesztett komoly tanulmánykötetet (1993) követően, majd csak 2000 után jelennek meg újabb, nagyobb szabású, Bibónak szentelt írások. Ezek közül több szintén a már említett Dénes Iván Zoltántól származik, aki Bibó egyik legkiválóbb ismerője és kutatója. A többi tanulmányíró *A hatalom humanizálása* című kötet társszerzője (Balog Iván, Kovács Gábor, Erős Ferenc). Bibó István születésének századik évfordulója alig talált visszhangra saját hazájában. Bár a fáradhatatlan Dénes Iván Zoltán kezdeményezésére elindult Bibó műveinek ügyesen kigondolt új kiadássorozata (Centenáriumi sorozat), két szerény, egynapos konferenciára is sor került, de ha a magyarországi évforduló rendezvényeit összevetjük a Miłosz születésének századik évfordulója kapcsán rendezett lengyelországi ünnepségek pompájával, a különbség szembeötlő. Vajon ebből arra lehetne következtetni, hogy Bibó életműve már elavult, írásai nagyra becsült emléktárgyakká váltak, de tulajdonképp már elvesztették aktualitásukat?

Bibó aktualitását körbejárva három szempontra szeretném felhívni a figyelmet: az általa vizsgált kérdéskörök mai érvényességére, kutatói módszerének aktualitására és intellektuális teljesítményének értékére. Ez utóbbin belül kiemelném a műveiben elemzett jelenségek eredetiségét, egységességét és szuggesztivitását, vagyis azokat a tulajdonságjegyeket, amelyek egy tudóst klasszikussá tesznek, még akkor is, ha az adott területre vonatkozó tudásanyag már lényegesen gazdagabb is.

Bibó szellemi tevékenységének legfőbb jellegzetessége, amely egyben a valósághoz való őszinte, tiszta, lelkiismeretes hozzáállásának is alapja volt, hogy mindig fontos kérdésekkel foglalkozott. A zsidókérdés vizsgálatához szinte azon nyomban hozzáfogott a II. világháború és a Holocaust kapcsán, és elvégezte a probléma mintaszerű, máig utolérhetetlen elemzését. A fasizmus (nácizmus) genealógiájának eredeti tanulmányt szentelt, amelyet még a háború alatt kezdett írni. Nem sokkal a háború befejezése után pedig a kelet-európai (tulajdonképpen közép-európai) kisállamok problémáinak szemszögéből elemezte Európa helyzetét. Életének utolsó évtizedében magnószalagra mondva az „európai társadalomfejlődés értelmére" vonatkozó észrevételeit, azokhoz a kérdésekhez nyúlt vissza, amelyek már fiatal kora óta foglalkoztatták, mint például az optimális és harmonikus társadalomfejlődés lehetőségei és feltételei, egy olyan társadalmi–politikai–gazdasági rendszer felépítése, amely mentes mind a kapitalizmus aberrációitól, mind pedig a kommunizmus által gerjesztett rossztól.

Megállapíthatjuk, hogy a fenti problémakörök jelen vannak a mai idők diskurzusában is, mivel ezek a kérdések még mindig aktuálisak és – bizonyos szempontból – még mindig megoldatlanok. Természetesen elevenségük, aktualitásuk sokféleképpen nyilvánul meg.

A nácizmus genezisét és lényegét a mai napig sem csupán történelmi és tisztán megismerő szándékkal vizsgálják, hanem mint az összes, még mindig veszélyes totalitárius és fundamentalista rendszer (nem sokkal ezelőtt pedig elsősorban a kommunizmus) gyökereinek feltárása miatt. A zsidókérdés pedig a Holocaust kapcsán vált egyre aktuálisabbá mind a művészetekben, mind pedig a filozófiai és tudományos világban. Fokozatosan új tartalommal is telítődött a kérdés, amiért a mai antiszemitizmus különféle megnyilvánulási formái okolhatók. A Bibó által főleg *A kelet-európai kisállamok nyomorúságá*ban bemutatott közép-európai problémák és patthelyzet elemzése során jöttek elő, és úgy vélem, egyre erősödnek a Bibó értekezésében még főleg *in potentia* jelenlevő, ma viszont az egész Európára vonatkozó problémák. Európa egészére, sőt az egész világ jövőjére vonatkoznak Bibónak főleg azok a posztulátumszerű megállapításai, amelyek az ideális, kívánatos és egyben reális társadalmi rendszerről szólnak. Jóllehet a problematika Bibó általi felvetését a mainstream még mindig elutasítja, naiv, utópikus tervezetnek, a „harmadik út" idejétmúlt, kompromittált banalitásának tartja, az utóbbi évek, sőt hetek és napok tapasztalatait figyelembe véve azonban elmondhatjuk, hogy Bibó István javaslatai újra fontosakká és aktuálisakká váltak.

Most azon kellene elgondolkodnunk, hogy mi az, amivel Bibó gazdagítja a vizsgált problémakörök rekonstrukcióját és elemzését. Sajnos, álláspontunkat csak utalásszerűen tudjuk itt fölvázolni, és ennek következtében elkerülhetetlen az egyszerűsítés. Az európai kérdés kapcsán csupán arra van idő, hogy az érdeklődők figyelmébe ajánljam egy hosszabb tanulmányomat, amelynek részletei megjelennek majd a Hitel hasábjain. A zsidókérdésre vonatkozó nézeteim főbb vonalakban megegyeznek Balog Ivánnak *A zsidókérdés a modern szociológiai irodalom tükrében* című cikkének megállapításaival.

Bibó négy nagy tanulmánya közül *A német politikai hisztéria okai és története* elég különös helyet foglal el. A nácizmus vagy hitlerizmus kérdésének szentelt írások

rendkívül gazdag sorába tartozik, melyek közül jó néhány már a harmincas években íródott, de a témára vonatkozó (történelmi, szociológiai, filozófiai, pszichológiai, politológiai stb.) munkák többsége csak a háború után jelent meg, és továbbra is tart a téma iránti érdeklődés. Nem vagyok elég kompetens ebben a kérdésben, hogy egyértelműen megítéljem Bibó értekezésének a helyét a sok írás között, de az olvasott tanulmányok alapján (néhány lengyel írást is beleértve) elmondhatom, hogy az érvelés logikája és az egész jelenség *koherens felfogása emeli ki* Bibó tanulmányát a többi írás közül. Néhány helyen Bibó érvelése (más munkáiban is) olyannyira lenyűgöző, hogy esztétikai élményt is nyújt. De miután lehiggadunk, kétségeink támadnak. A nácizmus genezisének kulcsát Bibó ugyanis a németeket a XIX. század kezdete óta kísértő, sorozatos traumatikus történelmi tapasztalatokban látja. De vajon kit kell értenünk németeken? A poroszok, szászok, bajorok, sőt osztrákok közös tapasztalatairól beszélünk? A témával foglalkozó történészek (például Thomas Nipperdey) rámutatnak azokra az ellentétes politikai erőkre, egymásnak ellentmondó ideológiákra, egymást keresztező propaganda-tevékenységekre, amelyekről Bibó a maga „sebészien steril" elemzésében nem vesz tudomást. Elgondolkodtató, hogy tanulmányának megjelenése, bár felfigyeltek rá, nem vált eseménnyé Németországban. Felháborító viszont, hogy még azok a Bibónál jóval kisebb kvalitású német szerzők is figyelmen kívül hagyják Bibó rendkívül fontos, úttörő jellegű tanulmányát, akik a nácizmust hasonló szemszögből vizsgálják. Így tesz például Stephan Marks a *Warum folgten sie Hitler. Die Psychologie des Nationalsozialismus* (Düsseldorf, 2007) című könyvében.

Ami a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* aktualitását illeti, a lengyel kiadás bevezetőjében írtam róla (Varsó, 1994). Itt csak azt hangsúlyozom, hogy ez az írás – nézetem szerint – maga a megtestesült paradoxon: klasszikus és ugyanakkor rendkívül élő, eleven tanulmány, amelyben Bibó egy nagyon összetett kérdés éleslátó, sok szempontú elemzésével, morális elkötelezettségével és megalkuvást nem tűrő, „sine ira et studio" igazságkeresésével, vagyis intellektuális becsületességével sok tekintetben túlszárnyal minden más, 1945 után keletkezett művet. Annál is inkább, mivel a kérdés későbbi feldolgozásai általában tele voltak ideológiával. Máig hiányzik a „zsidókérdés Lengyelországban" analitikus feldolgozása, amely legalább megközelítőleg összemérhető lenne Bibó írásával. Ennek a következménye például az, hogy gyakran félreértelmezik a lengyelek szerepét a zsidók sorsának alakulásában.

A kelet-európai kisállamok nyomorúsága írásakor Bibó – szokásához híven – gyakorlati okokból akarta felvázolni Magyarország közvetlen jövőjét. Az értekezés gyakorlati-politikai genezise azonban nem korlátozta Bibó gondolatainak horizontját (ami szintén jellemző a szerzőre). Hazájának sorsából kiindulva, az egész közép-európai régió (de facto – a visegrádi országok) problémáinak elemzésén keresztül jutott el ma aktuális problémákhoz: az európai perspektívához. Kontinensünk mai helyzetének kulcskérdései (a demokrácia határai, a kisebbségekhez való viszony, az

asszimiláció és a szabadság dilemmái, a nacionalizmus problémái stb.) foglalkoz
ták. Bibó fejtegetéseiből kirajzolódnak az európai integrációval, a nemzeti öna
nossággal, valamint a globalizációból és a nagy migrációs hullámokból szárm
európai identitással kapcsolatos mai problémák is.

Aktuálisnak érezzük *Az európai társadalomfejlődés értelme* című írást is, külö
sen, ha a térségünk országaiba – némiképp a Szolidaritás eszméinek ellenében –
ültetett neoliberális kapitalista rendszert sújtó krónikus strukturális kríziseket sz
léljük. Bibó kiállása az egyenletes fejlődés és a (manapság nem divatos) társada
igazságosság mellett, a tulajdon és szabadság fogalmának e tekintetbeli újraértel
zése, valamint a fejlődés céljainak és a társadalmi jólét lényegének alternatív meg
tározása ma is rászolgálnak a figyelemre.

Egyébként nagyon jellemző Bibóra, hogy teljes mértékben megtagadta a mar
must (és még inkább a leninizmust), azokkal a mai kritikusokkal ellentétben, a
még mindig hajlamosak a marxizmusban keresni a megoldást.

Bibó álláspontja nagyon eredeti, amit nem csak akkor tudunk értékelni, ha a l
vanas évek kontrakulturális forradalmának ideológiai hátterét, vagy az összes tö
későbbi kapitalizmusellenes, óhatatlanul, mintha automatikusan, Marxnál és a m
marxistáknál kikötő megmozdulásokat vesszük figyelembe. A szemünk láttára v
bemenő globális kapitalizmusellenesség, különösen a pénzügyi intézmények el
irányuló tiltakozások eszmei hozadéka elvész a hirtelen meghozott posztulátun
káoszában, vagy valamiféle közelebbről meghatározhatatlan marxista eszmék
vezet vissza. Bibó István már negyven évvel ezelőtt teljesen szabad volt ezektől a k
zelgésektől. *Az európai társadalomfejlődés értelme* című írásában felvázolja konc
ciójának lényegét, de úgy, hogy a konkrétumoktól és részletektől sem riad vissza
az idő, hogy visszatérjünk Bibó gondolataihoz, javaslataihoz, hogy alaposan elg
dolkodjunk hősies küzdelmén, amelynek célja az volt, hogy kitörjünk a kapitalizn
és a kommunizmus ördögi bűvkörének kettősségéből. Vajon a lenézett, lekicsin
„harmadik út" megvalósítása strukturálisan lehetetlen, valóban csak elérhetet
utópia? Vajon Bibó István ebből a szempontból naiv utópista csupán? Jó lenne a k
désre patetikusan azt válaszolni, hogy: igen, Bibó utópista, de csak addig lesz utópi
amíg a világ gonosz. Még meddig?

Bohumil Doležal

AZ EURÓPAI KULTÚRA ALAPÉRTÉKEINEK MEGFOGALMAZÁSA BIBÓ ISTVÁN IRÁSAIBAN

■ Bibó István legfontosabb munkái először 1987-ben jutottak el hozzám. Mindkét fő témája, „a kis, kelet-európai államok nyomorúsága" és „az európai fejlődés értelme" nagyon felkeltette érdeklődésemet. Elsősorban a szerző tárgyilagos, ésszerűen kritikus, bárminemű patetikus nemzeti misztikától mentes szemléletét értékeltem. Másodsorban pedig a problémák igazságos megítélésére tett kísérletét. Sarkalatos „metodikai" elve (így szól): „Az igazi demokrácia és az igazi megbékülés akkor kezdődik majd ezek között a [kis, közép-európai] népek között, amikor először jut majd kifejezésre közöttük a közös elaljasodásra való közös rádöbbenés."[1] A cseh olvasó értékeli, hogy Bibó képes volt elismerni a cseh nemzeti emancipáció pozitívumait is, például az úgynevezett kéziratok körüli vita jelentőségét a múlttal és a hagyományokkal való tárgyilagosabb szembenézés érdekében.

A továbbiakban Bibó szellemi hagyatékának másik témakörével szeretnék foglalkozni, vagyis az európai fejlődéssel Bibó felfogásában. Figyelemreméltó, hogy Bibó éppen azt hangoztatja, ami fölött nálunk, Csehországban gyakran átnéznek, amit deformálnak, mégpedig a tradíció kontinuitását, amiből végül a modern európai liberális és demokratikus politika kifejlődött. Úgyszintén figyelemreméltó számomra az a tény, hogy Bibó gondolatai összhangban vannak azon kevés cseh gondolkodó egyikéivel, akik a kontinuitást úgyszintén hangoztatták: Emanuel Rádl filozófuséival.

Bibó az emberiség történetét úgy magyarázza, mint társadalmi kísérletek sorát; ezeket az az emberi szükséglet hozza magával, hogy legyőzzük a saját halandóságunk tudatából fakadó agresszivitást, és intézményesítsük a szabadság és az ész uralmát, az észét, amely mentes ettől az egzisztenciális félelemtől. Így a hatalom gyakorlása a társadalomban fokozatosan humanizálódik, erkölcsösebbé válik, és csökken. Bibó állandóan figyeli az „európai kísérletet", amelyben szerinte alapvető jelentősége van a kereszténységnek, Jézus szelídségre való felszólításának, a lefegyverző, békítő gesztus hatásába vetett hitnek. Bibó elemzéseinek összefoglalása dióhéjban megtalálható két szakaszban. Az első közülük az európai kísérletnek végső (jelenlegi) állapotára céloz, csak általános utalással a gyökereire. Bibó a polgári szabadságjogok európai rendszeréről beszél, ahogyan azt megteremtette „az angol politikai gyakorlat a francia forradalom ideológiai programjával együtt". Meghatározása a következő:

1 Bibó István: *Békeszerződés és a magyar demokrácia.* In: *Válogatott tanulmányok II.*, 285.

„Ennek döntő elemei a hatalmak elválasztása, az általános választások útján létrejövő népképviseleti parlament, a parlamentnek felelős vagy valamilyen módon a nép által kiküldött és visszahívható vagy határidős végrehajtó hatalom, a végrehajtó hatalomtól független bíráskodás, amelynek a hatásköre valamilyen formában kiterjed magára annak a hatalomnak az aktusaira is; a mindezme intézmények ellenőrzését lehetővé tevő szabad sajtó, gondolat-, gyülekezési és egyéb szabadságok, kiterjedt helyi önkormányzat, amelyek mind egymással összefüggő, egymást láncszerűen kölcsönösen tartó rendszert alkotnak, amiből egyetlenegy elemet sem lehet úgy kiemelni, hogy azzal az egész rendszer kárt ne szenvedjen." Bibó ezt az egészet teljesítménynek minősíti, „amelynek – bár végső kicsengésében sok antiklerikális elem közepette jött létre – a végső gyökerei abban a társadalomszervező munkában gyökereznek, amelyet a kereszténység Nyugat-Európában elindított. Pontosabban: a végső gyökerei a görög–római politikai gyakorlatban gyökereznek, de azt tovább építette a kereszténység inspirációjú társadalomszervezés, és ebben az értelemben a szabadságjogoknak ez a rendszere talán az egyetlen komolyan sikeres megvalósulási formája a kereszténység erőszakmentességet hirdető erkölcsi programjának."

A történelmi útnak, amely ehhez a végeredménynek számító állapothoz vezetett, rövid, összefoglaló leírását az európai egyensúlyról és békéről szóló művében találjuk. Bibó itt leírja a kereszténységtől áthatott nyugati civilizációnak Európa hatalmipolitikai viszonyaira a középkor kezdetétől gyakorolt kultiváló hatását: „A nyugati civilizáció a születésrendi és uralmi társadalomszerkezetet először megszelídítette és kiegészítette, majd az emberi lélek elidegeníthetetlen méltóságának keresztény gondolatából le merte vezetni minden ember egyenlő méltóságának, szabadságának és egyenlőségének követelményét, és gyakorlati célul merte kitűzni a hatalom spiritualizációját, az önkormányzatot és a személyiségen alapuló szelekciót.

Ennek a fejlődésnek az európai társadalom hosszú múltra visszatekintő intézményei adták a gyakorlati előiskoláját. Első volt ezek között a monarchia és arisztokrácia spiritualizálása, az uralmi helyzeteket hivatássá szelídítő és szolgálattá szublimáló lovagi eszmény gyakorlati iskoláján keresztül; azután a szerzetesi önfegyelem és önkormányzat iskolája; a merő uralmi helyzetektől relatíve függetlenebb egyházi rend gyakorlati és hivatási hagyományai; a személyes viszonylatokon, szerződéseken, privilégiumokon és szabadságokon alapuló nyugati típusú hűbéri rendszernek a szabadsággal való élni tudásra nevelő szerepe; a monarchiával szembeforduló középkori parlamentarizmus, a rendi szabadságok és a helyi önkormányzat iskolái; a civitas és cívis kimunkált antik megoldásai; a polgári élet keresztény szellemű fegyelme és szabadságai; a céhek hivatási önkormányzata; az Európa bizonyos részeiben ősidők óta fennmaradt szabad paraszti életforma, a presbiteriánus rendszer és a szektárius vallási közösségek iskolája, és végül mint legmodernebb fejlemény a szakszervezetek nevelő iskolája. Ezek a tényezők különféle és igen változatos arányban voltak együtt Európa különböző országaiban (...) A demokráciára való előiskolázottság intenzitása Európa

különféle részein különböző volt, de nem volt Európának olyan sarka, mely valamit ne kapott volna belőle."

A cseh biológust és filozófust, Emanuel Rádl-ot (1873–1942), akinek tevékenységét szeretném Bibó művével összevetni, a délszlovákiai magyar értelmiség azon kevesek között tartja számon, akik az első csehszlovák köztársaság idején kiálltak a kisebbségek, tehát a magyarok jogai mellett is. Ebben, de nemcsak ebben valamelyest kivételnek számított a cseh környezetben. „Nézeteimmel egyesegyedül vagyok" – írta legismertebb könyvének előszavában, melynek címe: *A csehek háborúja a németekkel*. „Ez nem kellemes állapot az író számára." Politikai kérdésekkel Rádl 1918-ban, Csehszlovákia megalakulása után kezdett el foglalkozni. Masaryk tanítványának vallotta magát, de nem habozott őt bírálni sem. A létrejött országhoz lojális volt, sajátjának tartotta, de egyúttal érezte hiányosságait is. Azok kiküszöbölését úgy próbálta élérni, hogy az adott keretben a nemzetiségi politika reformját követelte, amely lehetővé tette volna, hogy a Csehszlovákiában élő németek, magyarok, ruszinok és lengyelek is az ország államalkotó részének érezzék magukat. Ezt a felfogást például magyar részről minden tisztelet mellett joggal bírálták, rámutatva arra, hogy gyakorlatilag lehetetlen, hogy a Csehszlovákia területére többé-kevésbé a győztes Központi Hatalmak hatalmi improvizációja folytán, az annexió jogán került nemzetek ezen államalakulatot magukénak tekintsék. Rádl cseh hazafi volt, de hazafiságában volt valami tragikus.

Rádl írása arról, mit ért a „Nyugat" fogalmán, nagyon emlékeztet Bibónak a demokrácia „előiskolája" elemeit ismertető felsorolására. „Nyugaton ma azt a hatalmasan kiterjedt, széles szellemi országot értjük, amelyből mint hatalmas hegy emelkedik ki Szókratész a maga független kritikájával, a római jog a világos fogalmazás iránti érzékével, a kereszténység a felebaráti szeretettel, a lovagság az egyéni függetlenség iránti megértésével, a skolasztikus metafizika, a reformáció az evangéliumhoz való visszatérésével, az angol parlament, a tudomány alapjai, a felvilágosodás, a humanitás, az emberi jogok, a demokrácia (…) A Nyugat története a szellem haladásában áll, amely új meg új felfedezéseket tesz az igazságra és a felebaráti szeretetre való szabad törekvés terén, s minden felfedezéssel elmélyíti az előzőket." A hasonlóság nemcsak a két felsorolás egyes elemeiben áll (római jog, kereszténység, lovagság, angol parlamentarizmus), hanem elsősorban az európai fejlődés folyamatosságának a felfogásában és abban, hogy elismerik, hogy a modern civilizációs vívmányok az európai középkorban gyökereznek. Ezt a felfogást taglalja Rádl filozófiai végrendeletének tekinthető utolsó könyvében is. A középkori egyetemesség iránti csodálatát átvetíti az erkölcsi rend fogalmába: „Erkölcsi rend a középkorban is uralkodott: a filozófusokat bírálták ugyan, de a filozófia a skolasztika büszkesége lett. Voltak tiltakozások a császári Róma erkölcstelensége ellen, de a köztársasági Róma erkölcsét a középkor megszilárdította és elmélyítette. A görög társadalom Homérosztól a perzsa háborúkig konszolidált volt, a római társadalom még konszolidáltabb a köztársaság korában; de a középkor, mely Spanyolországtól Lengyelországig, Skandináviától Dél-Itáliáig átfogta a Földet, a helyi eretnek és hatalmi kitörésekkel teli középkor erkölcsileg annyira egységes volt, hogy azt ezredévek múltán is csodálattal fogják emlegetni az emberek. A középkor erkölcsileg az antik életet folytatta – s ez elemi tény a filozófus számára: a középkor az antik világ folytatása volt forradalom, lázadás, az értékek úgynevezett átértékelése nélkül." És Rádl értelmezése a középkor meglehetősen harcias védelmébe torkollik: „Engedjük magunkat félrevezetni a középkor elleni propagandától, amelyet a reneszánsz indított el, és a felvilágosodás meg a romantikus bölcselet folytatott? Az ilyen propaganda és agitáció olyan emberek negatív, gúnyos, megalázó propagandája, amilyen Machiavelli, Giordano Bruno, később Voltaire volt, és még száz meg száz más, akadályoz abban, hogy felfogjuk annak a mozgalomnak a nagyságát, amely a kereszténység kezdetén megrengette az egész világot." Megjegyzem, hogy ugyan kevésbé harciasan, de ugyanilyen szellemben veszi védelmébe Bibó a kereszténységet az Antole France-típusú szabadgondolkodó bírálatokkal szemben.

Rádl, akárcsak Bibó, felfogja a lovagságban és a szerzetességben megtestesült szolgálat eszményének jelentőségét: „Akkor, amikor Európában terjedt a kereszténység, a cél ez volt: a szellem világa, mint a legbiztosabb valóságé, a szellemé, amely e világon kívül uralkodik, az örök égben, és szimbolikusan megjelenik az egyházi szertartásokban és szervezetekben; az ideál a világközösség, a kozmopolisz volt (…) hittek a harcos individualizmusban, amely Istenben és az emberi lelkiismeretben bízva, lojalitásra törekszik az egyházi és a világi tekintély iránt; a lovag és a szerzetes volt a példakép az életben, a szolgálat jelszava volt a vezérelv, a missziós törekvés az életerő legmagasabb megnyilvánulása."

Rádl Bibóhoz hasonlóan felhívja a figyelmet arra, hogy a pápság a modern intelligencia elődje: „Nem védte a középkor az egyházi szabadságokat a világi kormányok törekvései ellen? Nem volt-e az egyház feje egyúttal szuverén uralkodó e világ fölött? Tegyék félre egy percre az agitációs előítéleteket: a papság és a modern intelligencia hasonlatossága szembetűnő." Bibóhoz hasonlóan Rádl kiemeli, hogy a középkori privilégiumok a modern szabadságjogok elődei: „Hadd háborogjon az olvasó: a modern demokrácia a privilégiumokba vetett hitből fejlődött, és felületes dolog lenne azoknak tagadását látni (…) e középkori kezdeményekből Európa két irányban fejlődött tovább; az európai kontinensen a királyi hatalom egyre abszolutisztikusabbá vált; az arisztokrácia, a középkori előjogok birtokosa nem tudta megvédeni a nép természetes jogait a királyi hatalommal szemben; a privilégiumok nem voltak többé a szabad társadalmi élet biztosításának eszközei, s e világ hatalmasainak a haladás elleni erődjévé váltak (…) Angliában a társadalom a középkortól fogva megőrizte a privilégiumok iránti érzéket. Ott a Magna Charta idejétől az arisztokrácia előjogai az ország és így az egész nép érdekei védelmének eszközei voltak a király túlkapásai ellen; ott az előjogok az államszervezet forrásává váltak; az államot ott a középkortól kezdve az egyes személyek előjogai korlátozzák a maga jogkörében. S megtörtént, hogy

a privilégiumok, amelyeket a kontinensen a demokrácia ellentétének tartanak, Angliában annak kiindulópontjává váltak. Az egyén jogai, a mindenféle társadalmi alakulatoknak, tartományoknak, nyelveknek, ipari üzemeknek, kereskedelemnek, iskoláknak, munkásszövetségeknek az autonómiája Angliában a demokrácia alapja; nem mondjuk már ugyan, hogy privilegizáltak, de mit számít az elnevezés?"

A két gondolkodó művének összevetésekor meg kell említenünk azt is, hogy politikai és vallási beállítottságuk is sok közös vonást mutat. Rádl szociáldemokrata volt, ami a politikai gondolkodását illeti. Hívő emberként nem volt könnyű dolga a pártban, ahol még jelen voltak a harcos marxista ateizmus utórezgései. Rádl a katolikus hitről az államfordulat után nem politikai, hanem vallási okokból a Evangélikus Csehtestvér-Egyházhoz konvertált, amely a cseh luteránusok és reformátusok egyesülésével jött létre, s lényegében református egyház volt. Ugyancsak figyelemreméltó, hogy mindkét gondolkodónál a liberális demokrácia modern értékeinek vívmányai (a szó tágabb értelmében) egy hibát, egy jelentős hiányosságot mutatnak, ugyanis mellőzik a magántulajdon és a szabad vállalkozás jogi intézményét.

Nemcsak „gazdasági ügyről" van szó. A szuverén egyén, polgár alapvető jogaihoz tartozik a tulajdonjog és a tulajdonnal való szabad rendelkezés joga. Mindenki, aki élt az orosz típusú kommunista rendszerben, és megélte a kiközösítést, amihez hozzátartozott, hogy a kiközösítettet senki sem foglalkoztathatja, tudja, miről van szó. 1968-ban Csehszlovákiában Šik „gazdasági reformjainak" koncepciója az orosz tankok nélkül is csődbe jutott volna, mivel a szabad vállalkozást magántulajdon nélkül próbálta színlelni. E hiányosság nem csökkenti azt az értéket és jelentőséget, amelylyel Bibó és Rádl hozzájárultak az európai fejlődés értelmezéséhez, megértéséhez, de fontos hiányról van szó, ezért tudnunk kell róla.

Annak a koncepciónak a többletértéke, amellyel Bibó és Rádl régiónkban előálltak, nem valami fordulatot hozó, világrengető újdonságában áll. Elsősorban azért jelentős, mert itt fogalmazódott meg és az itteni nemzeti társadalmak számára, s mert itt jelent valami újat: jelentős segítség azoknak a romantikus misztifikációknak a lerombolásában, amelyekről éppen beszéltünk, és annak a keresésében, ami az itteni nemzeti közösségeket összeköti egyrészt egymással, másrészt egész latin Európával, amely mellett egykor történelmi létük küszöbén döntöttek. Ebből nem következik, hogy össze kell olvadniuk egymással, és be kell olvadniuk Európába. Jelenleg teljesen elegendő volna egy közös, alázatos beismerés, hogy mi mindnyájan: csehek, szlovákok, magyarok, lengyelek és az itteni régió minden nemzete egyik tizenkilenc, másik egy híján húsz, és hogy közös begyökerezésünk a nyugati kereszténység értékrendjébe egyebek közt azt a reményt is jelenti, hogy egyszer majd jobbak lehetünk, mint amilyenek most vagyunk.

Kodolányi Gyula

EGY TITKOS ÉLET MÉLYÁRAMAI

BIBÓ ISTVÁN ÉS BERNARD CRICK (VAGY: BIBÓ ÉS ILLYÉS, CRICK ÉS ORWELL)

■ Bibó István, nyugodtan mondhatjuk, titkos, rejtett életet élt. Bizonyos mértékig elmondható ez minden igazi szellemi emberről, hiszen hivatásuk és munkamódszerük elengedhetetlen tartozéka az introverzió és a szemlélődés. Mi több, ezek éltetik alkotó munkájukat: az inspiráció daimónja, ha egyszer megérintette már az alkotót, csak csendben működhet tovább. Nincs rombolóbb egy szellemi ember számára a teljes nyilvánosságnál, amikor minden gondolatát kimondhatja és kimondja, magánélete pedig kirakattá válik.

Bibó István azonban a másik végletnek lett példája, a rejtett életű alkotónak. Nemcsak élete, de munkássága is. Nem önszántából lett azzá. Őt egy politikai rendszer hallgattatta el élete második, legtermékenyebb időszakára, 1948-tól haláláig, 1979-ig. Harmincegy év alatt alig publikálhatott valamit ez a termékeny politikai gondolkodó: művének tizedrészét sem, azok is szakcikkek voltak folyóiratokban.

Bibó ízig-vérig politikai lény volt, a szó klasszikus görög értelmében: az agora élete, az eszmecsere és a társalgás épp úgy volt éltető eleme, mint a meditáció és a csendes munka. Mégis, a kommunista rendszer beköszöntétől kezdve elvesztette a közszereplés minden lehetőségét, és még a legszerényebb közösségi tevékenységben sem vehetett részt. Így volt persze igaz: hiszen a kommunista egypártrendszer magát a politikumot tiltotta be, szüntette meg 1948-tól mint a társadalom spontán közösségi életformáját. Megszakítás ebben Bibó számára csak az 1956-os forradalom tizennégy napja volt, neki tizennégy, mert hiszen a szovjet tankok bejövetele után ő még két napig töltötte be legendás hivatását miniszterként az Országház épületében.

Bibó számára nemcsak a nyilvánosság minden fajtája lett tiltott, de éveken át még a nevét sem lehetett leírni. És a politikai vezetés még 1976-ban is le akarta venni a Magyar Rádió műsoráról az Illyés Gyula tervezte emlékezés-sorozatot Németh Lászlóról, mert annak egyik főszereplője Bibó lett volna – ez lett volna Bibó visszajövetele a nagyobb nyilvánosságba. A hatóságok azzal fenyegetőztek, hogy a műsor szerkesztőit is elbocsátják, ha Bibóhoz ragaszkodik Illyés, amint az tudható Illyés 90-es években kiadott naplójegyzeteiből.

Bibó született tanár volt, de katedrán csak pár évig állhatott, a szegedi egyetemen. Lebilincselő, varázsos, átlelkesült előadó volt, akinek hosszú, de korántsem fárasztó körmondatait a legtisztább szellemi szenvedély és a fényes, ugyanakkor kíméletes irónia és önirónia fűtötte át. Ez a műfaj az elhallgattatás hosszú évtizedeiben a tár-

sasági kiselőadás műfajává alakulva élt tovább mélyáramként Bibó életében – mint ahogy szinte páratlan volt abban is Bibó, hogy írástevékenységét sem adta fel a nyilvánosságtól való eltiltása miatt: mindig írt, kivéve, amikor a börtön vagy a robotos könyvtári munka akadályozta őt ebben. Szellemi tájékozódása sem rekedt meg egy pillanatra sem a mostoha viszonyok miatt: mindenkor megkereste és barátok útján megtalálta a fontos információk forrásait, és megszerezte a fontos új nyugati könyveket is. Így éltek tehát tovább egy titkos élet mélyáramaiként Bibó rendkívüli képességei – hanyatlás vagy a bezártság provincializmusa nélkül, a barátság és a nem hivatalos civil társadalom kis köreiben.

Rejtetten, de nem csökkent értékűen.

A rejtettségben és elnyomottságban Bibó nem volt egyedül. Alkotók ezrei szenvedték el az egypártrendszer négy évtizedében ugyanezeket a megvonásokat. Hiszen a cél – durvábban vagy szelídebben – mindvégig egy maradt: elvenni a gondolkodás képességét az alattvalóktól, a magyar néptől, és az alkotókat megtörni vagy elpusztítani. A stratégia meglehetősen sikeres volt. Hány félbemaradt pálya, hány elkallódott tehetség, mennyi depresszió, alkoholizmus, öngyilkosság az alkotók körében? Bibó esete – talán, mint Hamvas Béláé – két tekintetben volt szélsőséges a többiekéhez képest. Senkit sem akartak annyira kitiltani a szellemi létből, mint őket. És ők voltak éppen azok, akik mindvégig alkottak, a publikáció esélye nélkül is, akik nem voltak hajlandók feladni a létezés Istentől kapott derűjét. Ezt a vonását emeltem ki Bibónak 1980-as esszémben, a szamizdatban megjelent *Bibó-Emlékkönyv*ben. Az írás címe ez volt: megmaradni alkotó derűben. A három szót egyformán szántam fontosnak e címben.

*

Ilyenként ismertem meg Bibót személyesen, 1965-66-tól kezdve. Derűsnek, szerénynek és elbűvölő előadónak, apósom, Illyés Gyula esténként „szalonná" átalakult dolgozószobájában, a dohányzó asztalka körül. Hallom most is a felívelő, fiatalos tenorhangot, amely a magas, szikár Bibó nagy tüdejéből elindította a személyes intonációjú mondatokat, az enyhe raccsolást, az egyébként nagyon tisztán artikulált, egy-egy mássalhangzót vagy szótagot szinte pedánsan kiemelő beszédet, amelyet laza zakóba rejtett hosszú karjainak egy-egy mozdulata kísért.

Évtizedeken át Bibóék voltak Illyésék legállandóbb vendégei. Bibó börtönévei alatt, 1957 és 1963 között, ha Illyés nem vonult el Tihanyba, hetente ült össze a kis társaság, Illyés és családja, Bibóné Ravasz Boriska, és Sárközi Márta, híreket cserélni és lelket önteni egymásba. Az összejövetelek sűrűk maradtak a hatvanas évek közepén is, amikor már kiegészült a kiszabadult Bibóval a társaság, amelyet én ebben az összetételben ismertem meg, bár Márta hamarosan, váratlanul elhunyt, nagy űrt hagyva maga után. Az összejövetelek a Józsefhegyen vagy Bibóék Berkenye utcai lakásán, néha Illyésék tihanyi nyaralójában folytak. Folytatódott a hagyomány, bár némileg ritkább összejövetelekkel, a hetvenes években is. Illyés naplójegyzeteiben sok az utalás a találkozásokra és témákra, kivéve az olyan éveket, mint például 1971–72, amikor a betegségek vették el Illyés idejét és kedvét a naplóírástól.

Természetesen amúgy is sok minden maradt említetlen mindig a *Naplójegyzetek*ből – például Bibó rendszeres délelőtti „benézéseiről". Nyugdíjba vonulván a Statisztikai Hivatal könyvtárából, Bibó István lett családja fő beszerzője – felesége, Boriska reggeltől késő délutánig robotolt egy pesti szakközépiskola tanáraként. Elmaradhatatlan, laza és hosszú öltönyében, kezében szatyorral vagy táskával, Bibó délelőttönként be-becsöngetett a bevásárlókörből kieső józsefhegyi házba. A szatyorban ilyenkor bolti áru helyett vagy mellett gépirat vagy könyv lapult. Bibó bekopogott Illyés vastag, recés üvegű ajtaján, és elnyelte őt a szoba. A napközben munkalázban élő Illyést máskor szinte őrületbe kergette a kizökkenés, a váratlan betoppanó. Elküldte az ilyen vendéget, kurtán, ingerülten vagy szívélyesen – vagy rövid beszélgetés után, gyengélkedésre hivatkozva. De Bibót mindig örömmel fogadta, ahogy a meleg üdvözlésből és a jókedvűen felívelő mondatokból kihangzott. Bizalmas értesüléseket cseréltek ki ilyenkor, külföldi könyveket és a friss írásokat. Próbáltak jövőt olvasni a hazai és külföldi politika friss mozzanataiból, keringő hírekből, pletykákból.

Persze estek köztük nézeteltérések is, amikor az alkatuk és gondolkodásmódjuk különbségei hirtelen ellentétbe fordultak. Bibónak volt hajlama a doktrinérségre, de igyekezett megtartani a higgadt értékelő pozitúráját a legnehezebb helyzetekben is, és érzelmileg föléjük emelkedni. Illyés viszont Bibót a jelen helyzetek megítélésében naivnak és túl türelmesnek tartotta, és harcosan állt ki a vesztésre álló ügyekben is. Ezért zördültek össze 1977-ben, egy vacsora alkalmával, az erdélyi magyarság beolvadásáról vitázva, amint azt Illyés akkori naplójegyzetei dokumentálják.

Bibó szatyrából 1971-72-ben már nekem is kikerült paksaméta. Egyszer váratlanul félrehívott, hogy négyszemközt akar velem beszélni. Egy valóban titkos munkába avatott be: felkért, hogy vegyek részt készülő könyvének angolra fordításában és külföldre juttatásában. Vállaltam a megbízást, amely idővel egyre jobban kiterebélyesedett, s a könyv sorsába egyre jobban belefonódtam. Ebből a kéziratból nőtt ki aztán 1976-ra az Angliában megjelent *The Paralysis of International Institutions, A Nemzetközi Államközösség bénultsága* című könyv mintegy háromnegyede, amely végleges formáját 1974-re nyerte el ifj. Bibó István jegyzete szerint.[1] Bibó és Illyés diszkrécióját általában is jól jellemzi, hogy utóbbi sosem említette nekem, hogy tud fordítói megbízásomról – pedig elképzelhetetlen, hogy ne tudott volna.

Ilyen második – harmadik? –, titkos élet vont el tőlem akkortól egyre több időt és erőfeszítést, amelyet egy nagy könyvre kellett volna szánnom a modern amerikai költészet klasszikusairól. A könyv befejeztét hiába várták kedves patrónusaim, Kéry László és Országh László professzorok, de a hátráltató tényezőkről aligha szólhat-

1 Bibó István: *Válogatott tanulmányok IV.* 793.

tam volna nekik. Ugyan Kéry, aki a PEN Klub tagságra is felterjesztett, világosan felismerte életem másik szálját, a versírást-fordítást, de a Bibó-kapcsolattal és egyéb, gyarapodó illegális megbízások hírével őt nem terhelhettem. Nem sejtettem akkor magam sem – abszurd ötlet lett volna a Kádár-korszak kellős közepén –, hogy ez a második-harmadik, titkos, de élvezetes életszál, amely annyiszor vont el a filológiától és a szépírástól is, húsz évvel később odavezet, hogy a miniszterelnök tanácsadójaként dolgozom majd az 1990-es, első demokratikus kormányban.

A *Paralysis* sorsára nézve döntő esemény történt valamikor 1972 elején, télen-kora tavasszal, amellyel és is beljebb sodródtam a történet középpontja felé. Egy nap levél érkezett a brit kultúrattasétól, benne a szokásos keménypapírra nyomtatott meghívókártya egy követségi előadásra és fogadásra, mellette a szokásos, vékonyabb világoskék papírra nyomtatott ismertető az előadásról és az előadóról. A meghívó szerint a British Council előadótermében, a követség Harmincad utcai épületében Bernard Crick professzor fog előadást tartani a demokrácia kérdéseiről. De üzenet érkezett nekem Londonból is valamilyen úton-módon, közvetítővel vagy postai képeslapon, hogy érdekes, fontos brit barát érkezik Budapestre. Azt tudtam, hogy az üzenet mögött Szabó Zoltán vagy a jómódú művészet-patrónus, a híres kiadócsalád sarja, Révay András áll, akikkel 1966 nyarán ismerkedtem meg személyesen Londonban, s lettem őszinte hívük és barátjuk.

Akkoriban Ikával mi már rendszeresen eljártunk a British Council előadásaira, ahol a brit szellemi élet olyan neves alakjaival lehetett találkozni, mint például Alfred Ayer, Robert Graves vagy Stephen Spender. Az előadások-fogadások 50-80-as közönsége leginkább egyetemi anglistákból, műfordítókból, írókból, művészekből és olyan neves értelmiségiekből tevődött ki, akiket a titkosrendőrség az ilyen kapcsolatokért akkoriban már nem zaklatott – vagy akik maguk is megfigyelők és jelentők voltak. A közönséget még különféle, brit és egyéb nemzetiségű diplomaták egészítették ki. A nyugati követségek élete Magyarországon ebben az időben, a hetvenes évek elején egy különösen érzékeny egyensúlyi térben zajlott: Kádárék nagy erőfeszítéseket tettek, hogy bizonyítsák, nálunk „emberarcú szocializmus" van, hogy az övéké a legliberálisabb kommunista rezsim, s hogy az alkotók nálunk szabadok. A détente ekkoriban kibontakozó politikájának fontos szereplője volt Magyarország, és ezért valóságos engedményeket is kellett tenni a civil társadalomnak és a Nyugatnak – de a szovjet stratégia azért mégiscsak ellenségnek tekintette a Nyugatot, és diplomatáikat veszélyes elemeknek.

Ika meg én beléptünk ebbe a térbe már 1967 táján, Illyésékkel együtt, élve azzal a viszonylagos védelemmel, amely Illyés viszonylagos védettségéből, nemzetközi ismertségéből fakadt. Illyésék barátságban voltak olyan nagyköveti párokkal, mint a brit Unwinék, az amerikai Philip és Hannah Kaiser, a francia Jacques és Herlinde Leconte, és mi is gyakran csatlakoztunk társaságukhoz, a fiatalabb diplomatákkal pedig összejártunk.

Ez persze azt jelentette, hogy Ikával végleg bekerültünk a megfigyeltek, gyanúsak és provokáltak körébe, illetve, feltehetően a célszemélyek magasabb kategóriájába, most már nem csupán felmenőink okán. De nem adtuk fel a szabadságnak és a nemzetközi kommunikációnak ezt a kis személyes terét, mint ahogy ragaszkodtunk nyugati művész és tudós barátainkhoz is. Túl a személyes szimpátiákon úgy gondoltuk, nem mindegy, milyennek ismerik meg az országot a diplomaták, hogy voltaképpen már viselkedésünk és beszédmódunk által is egy másik Magyarország nem hivatalos követei lehetünk abban a közegben.

Mindezek folytán megjelenésem a Crick-előadáson nem lehetett rendkívüli esemény a figyelők számára. Az alacsony, 43 évesen már erősen kopaszodó Bernard Crick vastagnyakú, erős vállú férfi volt, s akkor már egyike a vezető brit értelmiségieknek, a Political Quarterly szerkesztője, sikeres könyvek és publicisztikák szerzője, iskola-alkotó tudós. Függetlenségéről és bátorságáról, tudósi karrierjének hirtelen, öntörvényű kanyarjairól is nevezetes volt – amit én akkor, harmincévesen, kapcsolataim és a brit heti sajtóban való aránylagos olvasottságom ellenére sem tudtam. De kiéreztem Crickből a biztonságot és az eltökéltséget, amely azonban nem mutatkozott meg ellenszenvesen. Tekintetében metsző fény gyulladt ki olykor, de nem volt agresszív.

Az előadást, amely a demokrácia modern lehetőségeiről szólt – van-e, mondhatnánk, elcsépeltebb, konvencionálisabb, unalmasabb téma –, feszült csendben követte a közönség. Lendületes volt, széles horizontú és eredeti. Crick a kommunikációkutatás és a történeti antropológia friss kutatásaival megerősítve megállapította, hogy az ideális városnak 40.000 lakosa van. Ekkora az a közösség, amelynek tagjait egy felnőtt ismeretségből, látásból vagy hírből számon tud tartani, személyként. Ez a méret adja meg a kedvező keretet egyfelől a bizalom, az átláthatóság, másfelől a változatosság, a dinamizmus és az aktív részvétel érvényesülésének. Ez tehát a működő városi demokrácia garanciája – s éppen azonos az ókori, demokratikus Athén szabad polgárainak lélekszámával.

Ezek után világos lehet előttünk, folytatta Crick, hogy milyenek a részvételi demokrácia esélyei a modern tömegtársadalmakban. Konklúziója azonban nem szkeptikus tudósra vagy cinikus megfigyelőre vallott, hanem az aktív polgárra: kötelességünk, hogy a politikában (a polisz életében, ahogy Charles Olson mondta) részt vegyünk. Világos volt, hogy Crick nem a passzív politológusok közé tartozik, hanem elkötelezett ember, aki épít a tudományos tényekre, de elvont világmegváltó ideák követése helyett a józan belátásra és cselekvő polgári életre biztat.

Az előadásból főleg a nagy kezdés, az első tizenöt perc emléke maradt meg bennem ilyen élesen. A többi, a következtetések már homályosabban, nyilván kiegészülve azzal, amit később olvastam tőle, jobban megismerve oly rokonszenves, oly korszerű és klasszikus szellemi attitűdjét.

Előadás után, az állófogadásnak csaknem a kezdetén az egyik brit diplomata lépett hozzám Crick kíséretében, és bemutatva bennünket egymásnak, rövidesen arrébb lépett. Néhány elismerő mondatom után a higgadt Crick a tárgyra tért: londoni barátai szerint én össze tudnám ismertetni őt Bibó Istvánnal, akivel neki feltétlenül találkoznia kell. Mit szólnék például a holnapután estéhez? Tudakoljam meg Bibótól, alkalmas-e az idő, s ha igen, vegyem fel őt este fél hétkor az Astoria szálloda előtt. Ha más időt ajánlunk, akkor hívjam őt fel telefonon.

A kép rögtön összeállt bennem: Szabó Zoltánék jelzése az érkező britről, Bibó és az angolra fordított könyve... Rendben van, válaszoltam nyugodtan, bár még némileg meglepetten. Megkeresem Bibót. A témát ezzel le is zártuk, néhány rövid perc alatt. Egy darabig még beszélgettünk, az előadása kapcsán, majd elsodort bennünket egymástól a fogadás jellegzetes hullámzása.

„Pista bácsit" (így hívtuk, hívjuk őt Ikával) megkerestem, és röviden beszámoltam neki Crick jelentkezéséről – úgy emlékszem, a lakáson kívül, talán a Berkenye utcai egykori úri villa akkor több lakásra tagolt, kopott lakóház gangján vagy kertjében. Pista bácsi csak kicsit lepődött meg, de nagy izgalomba jött, boldog volt. Várja Cricket, hozzam el, mondta.

Crick ott állt az Astoria bejárata mellett a megbeszélt időben. Éppen csak egy pillanatra fékeztem le fehér bogárhátú Volkswagenünkkel, ő fürgén beszállt, s én már hajtottam is el, jobbra fordulva, a Kálvin tér felé. A Szemlő-hegyen két utcával arrébb tettük le a kocsit. Kihalt volt az utca, senkit sem láttam, s a várakozás feszültségétől szótlanul baktattam Crickkel Bibóék felé a sötét utcákon, majd végig a sötét kerten át húzódó keskeny járdán és fel a zegzugos folyosókon, a lakók kirakott szekrényeit és egyéb tárgyait kerülgetve, a felső emeletre.

Jó háromórás, elmélyedt és bensőséges diskurzus következett Bibóék mennyezetlámpával halványan megvilágított „szalonjában", szép, de kopott régi bútorok között, ami akkoriban a legtermészetesebb állapota volt a régi budapesti értelmiségi lakásoknak és házaknak. Egyik amerikai barátunk három évvel később, Budapestről küldött képeslapjára – Budapest by Night, az éjszakai Budapest – ezt írta: „Hogy ne lásd nappal ezt a lerobbant, nyomorúságos várost". Voltam tapintatlan elolvasni sorait postázás közben, s mi tagadás, nem esett jól, pedig igaz volt.

Már autóutunkon is bámultam Crick intelligenciájának újabb megnyilvánulását: gyors felfogását és rugalmasságát. Nem csodálkozott semmin, mindent természetesen fogadott, és nem feszélyezte semmi. Nem tette fel a nyugati látogatók egyetlen obligát naiv kérdését sem. A helyzeteket azonnal felfogta, és bennük empátiával és okosan viselkedett.

A szalonban egy feszült, de mozdulatlan birkózó és egy elegáns, laza, kicsit elvont professzor ült egymással szemben nagy egyetértésben az estén. Crick, aki maga is remek tanár és előadó volt, hagyta, hogy Bibó vigye a szót. Ő inkább kérdezett, és értően kommentálta Bibó szenvedélyes, élvezetes eszmefuttatásait. Bibó az ilyen beszélgetésre kiéhezetten még a szokottnál is nagyobb lázban beszélt – de mindig pontosan és mértékkel fejezte ki magát. Crick céltudatosan kormányozta a beszélgetést, hiszen bármily hosszú volt az este, sort kellett keríteni látogatásának gyakorlati céljára: nemcsak Bibóval akart megismerkedni, de a készülő angol könyv tervével is, hogy segíthesse méltó formában való megjelentetését.

Bibó megmutatta a tartalomjegyzéket, és védte könyve koherenciáját a javasolt rövidítésekkel szemben – de rugalmas volt ő is. Aztán egy másik írástervéről beszélt, már csak az érdekesség kedvéért, egy képzelt dialógusról közte és nevezetes apósa, Ravasz László református püspök között, Európa kifejlődéséről, a kereszténységről és a reformációról – ebből a tervből született aztán a *Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna* című, művei 4. kötetében található kisesszé. Csak szellemi témákról esett szó az estén, politikáról csak nagy stratégiai vonalakban, miközben bele-beleharaptunk a szendvicsekbe. Bibó a személyes helyzetéről alig szólt. Nem panaszkodott mostoha körülményeire – nem volt sosem szokása. És érezte, hogy Crick úgyis tud és ért mindent. Én inkább hallgattam és figyeltem, csak olykor szólaltam meg, egy-egy kifejezést tisztázandó. Élveztem a történelmi találkozót, boldog voltam, hogy ott lehettem, és az esemény létrejöttében közreműködhettem.

Nem kérdés, két tökéletesen egymásra hangolt személyiség találkozott azon az estén a Berkenye utcában. A személyes rokonszenv egy pillanat alatt létrejött Bibó és Crick között, de ezen túl a mentalitásnak és elkötelezettségnek sok rokonságát mutatta a két politikai gondolkodó. Mindketten, ahogy azt ma világosabban látom, mint akkor, nyugati típusú szocialisták voltak, a legnemesebb fajtából, abban a két részre szakadt világban. Más szóval, immunisak voltak a totalitárius mentalitás veszélyére, amely minden baloldalit fenyegetett akkoriban a nagyhatalmú és agresszív szovjet bolsevik ideológia irányából. Ugyanakkor nem fogadták el egy tisztán a kapitalista elvekre épülő társadalom modelljét sem, mégpedig közösségi, demokrata és hazafias okokból. Crick is, mondhatni, harmadikutas volt, amint az kiderül híres Orwell-könyvéből, vagy abból, ahogy a *Paralysis* előszavában Bibót és a magyar népi mozgalmat jellemzi nagy empátiával. Mentalitásuk a nyugati kultúra olyan erős forrásaihoz nyúlt vissza, mint amilyen a görög polisz és a kereszténység volt, és mint ragyogó fejű, gyakorlatias teoretikusok, pontosan tudatában voltak gondolkodásuk e nemes európai pedigréjének.

Ezen túl, meglehetősen különböző körülmények között, hazájukban mindketten az értelmiségi ellenzékhez tartoztak. Mindkettejükben establishment-ellenes (de nem intézményellenes) mentalitás élt, amely intellektuálisan és erkölcsileg éberségben és jó szellemi formában tartotta őket. E két elme összehozása tehát az intuíció és a szervezés nagy diadala volt Londonban Szabó Zoltán és Révay András részéről. Ők elég jól ismerték a brit szellemi és közéletet ahhoz, hogy felismerjék, Bernard Crick az a személyiség, akiben megvan a természetes hajlam és képesség Bibó István művének méltó becsüléséhez, a kíváncsiság és bátorság is arra, hogy tegyen érte, hogy úgymond szóvivőjévé legyen. A felismerés önmagában nem lett volna elég a vállal-

kozás sikeréhez: Szabóéknak volt elegendő kapcsolatuk és tekintélyük ahhoz is, hogy Cricket megtalálják, és felkeltsék érdeklődését. Szabó Zoltán egyébként már 1957 eleje óta dolgozott szüntelenül Bibó megismertetésén Angliában. Azt, hogy Révay András milyen mértékben vett részt ezekben az erőfeszítésekben, kiolvashatjuk Bibó 1968-ban e témában hozzá írt 25 oldalas, kicsempészett leveléből, amely ugyancsak a válogatott művek 4. kötetében olvasható.

Anélkül, hogy részletelemzésekbe bocsátkoznék, most néhány idézetet ragadok ki Bernard Crick 500 oldalas Orwell-életrajzából, amely 1981-ben jelent meg sokévi munka gyümölcseként, és Crick sajátkezű dedikációjával jutott el hozzám Budapestre. Úgy vélem, e passzusok világosan dokumentálják Bibó István, Bernard Crick és az egészen más műfajú és hangú, de hasonló értékekhez és gyökerekhez tartozó George Orwell rokonságát. Hiszen az életrajzíró személyes motivációját árulja el az, hogy milyen vonásokat ragad ki egy gondolkodó világának jellemzésére.

Crick könyvének ragyogó bevezetője szerint, Orwell legfontosabb hatását halála után fejtette ki, mégpedig „a szabadság és a tolerancia érdekében", melyek, mint mondja, „gyakorlati republikánus erények". Ezek közé tartozik „a bátor megszólalás kötelessége" és „a versengő vélemények megtűrése, nem közönyösségből, hanem elvből, és komoly jelentőségük miatt." Majd egy másik helyen így folytatja a gondolatmenetet: „Orwell közel maradt az európai civilizáció görög–római republikánus gyökereihez, amelyek a polgári erények és a kultúra elválaszthatatlanságát tételezik fel". Nem más ez, mint az elkötelezettség gondolatának megfogalmazása: annak, hogy politikum és kultúra összetartoznak, és össze kell tartozzanak minden értelmiségiben és alkotóban, ahogy Orwell tartotta. Nem véletlen, hogy Bernard Crick harminchárom évesen írt második könyve, amellyel berobbant a köztudatba, az *In Defence of Politics – A politika védelmében* címet viselte.

Figyelemreméltó Crick Orwell-értékelésének ez a passzusa is: „Csaknem egymagában állt a baloldali értelmiségiek közt abban, hogy hangsúlyozta: a szülőföld szeretete természetes és pozitív erény, ha nem kizárólagos, de erős és büszke". Orwellnél ez a hazaszeretet az angol táj és szokások és a klasszikus angol irodalom szeretetében nyilvánul meg, remek esszékben. De egyben plebejusérzés is ez, amely nyilvánvalóan rokonítja Orwellt a bibói hazaszeretettel: „Mert (nemzeti) örökségünket és magát a földet is az egyszerű emberekhez tartozónak tekintette, mert ők verejtékükkel öntözték azt." Hozzáteszi, hogy Orwell gondosan megkülönböztette a patriotizmust a nacionalizmustól, „a nemzeti felsőbbrendűségtől" – s itt már szinte szó szerint elérkeztünk az idős Illyés megfogalmazásához is.

Hadd idézzem még Orwell egy megkapó, igen érzékletes megfogalmazását, Crick könyvének 256. oldaláról: a hazafiság azt jelenti, hogy „magunkat átadjuk valaminek, ami változik, de mi mégis misztikusan ugyannak érezzük." 1940-ben írta ezt, az Anglia elleni német támadás küszöbén.

*

A Bibó-Crick történetnek, mint sejthető, csak a kezdetét írtam itt meg. Kettejük levélkapcsolata ettől fogva rendszeres lett ifj. Bibó István szerint, de ezt már nem én bonyolítottam, hiszen hamarosan New Havenbe utaztam egy évre Ikával, a Yale Egyetemre, ahol a modern amerikai költészetet kutattam, s attól fogva inkább Amerika, mint Anglia került a szellemi kapcsolataim fókuszába. (Bár a Szabó Zoltánék New Havenbe küldte vastag Bibó-gépiratnak, a korábbi angolra fordított írások gyűjteményének megpróbáltam ez alatt az év alatt Amerikában kiadót találni).

Bibó ezeket a levélváltásokat, kéziratküldéseket elképesztően változatos és kiterjedt baráti hálózat révén szervezte meg, konspiratív módon – az általánosan és méltán naivnak tartott férfi tehetsége ebben is meglepően, mondhatnánk kifinomultan nagy volt. Nemcsak Illyésék különféle francia íróbarátai, André Frénaud vagy Charaire-ék szolgáltak postásként e levelek és egész írások továbbításában, de sokan mások is, magyarok és külföldiek. Bibó arra is ügyelt, hogy postásai ne tudjanak egymás akcióiról, amint az ifj. Bibó István történeteiből is világosan kiderül. Most, hogy ehhez az esszéhez kerestem emlékeket és támpontokat, egy régi noteszemben – Bernard Crick névjegye mellett! – letépett ívpapírsarkot találtam, rajta átlósan tollal firkált üzenet: „Édes Gyuszikám, nem tudtalak megvárni, nincsen semmi különös, majd kereslek megint – az öreg BI". Az üzenet a városból hazatértemben várt, a nagyobb család egy tagja adta át, és világos belőle, hogy Bibó sürgős ügyben jött, és hogy fel kellett keresnem őt.

Crickkel nekem is jó barátságom alakult ki a budapesti találkozás nyomán, küldte nekem a *Political Quarterly*t, és éveken át írtunk egymásnak hosszú leveleket – ezekben azonban a levélcenzúra miatt természetesen Bibóról sosem ejtettünk szót. Utoljára 1989 húsvétján találkoztam vele, amikor is a lakásunkon vacsorázott Budapesten, és Michael Lane, egy másik régi brit barátunk visszaemlékezése szerint az én rendszerváltoztató optimizmusommal szemben azt hangsúlyozta konokul, hogy a multinacionális cégek le fogják gázolni a magyar gazdaságot, hiába próbálunk majd ellenállni nekik tudatosan és okosan. Mint tudjuk, neki lett igaza, bár nem is igyekezett minden magyar politikai erő ellenállni ennek a hullámnak.

Crick ekkoriban már a Munkáspárt egyik fő tanácsadója volt, és Tony Blair miniszterelnöksége alatt lovaggá ütötték, Sir Bernard Crick lett belőle. Ekkoriban a skót autonómia felé fordult figyelme, és Edinburghba költözött. Politikai gondolkodásának másik fókusza a brit nemzettudat problémája lett – hogyan integrálhatók egy közös patriotizmusba korszerű módon nemcsak angolok és skótok, de a bevándorolt pakisztániak vagy afrikaiak is –, és ennek elősegítésére afféle állampolgársági kiskátét írt a brit nemzettudat alapelemeiről, a kormány megbízásából.

A bonyolult, több szálas konspiráció Bibó számára, mint fokozatosan rájöttem, egyáltalán nem volt idegen életelem. A titkos életű, rejtezésre kényszerített ember, ha szívós és bátor, megtanulja a rejtett élet technikáit és készségeit, mert csak így lehet sikeres az alkotásban és a túlélésben. Bibó már 1943-44-ben is olyan könyvön

dolgozott, amely nem jelenhetett volna meg a háborúba belekényszerült Magyarországon – de ha időben megjelenik külföldön angolul vagy más világnyelven, reménye szerint befolyásolhatja egy új, igazságosabb európai béke kialakulását, vagyis a háború meghaladását. Monumentális és nagyszerű munka volt ez, *Az európai egyensúlyról és békéről* – egészében talán a legnagyobb igényű és távlatú mű, amit Bibó valaha is létrehozott. Az építmény néhány fejezete még hiányzott a háború végén, s ő ezért nem tekintette teljesnek. Bizonyos értelemben haláláig ezen a könyvön dolgozott, ezt fogalmazta újra. Egyes részei megjelentek külön tanulmányként a koalíciós esztendőkben – így *A kelet-európai kis nemzetek nyomorúsága* és *A német politikai hisztéria.* Az előbbiből fordítások is készültek azzal a céllal, hogy kerüljenek az 1947-es békekonferencia küldötteinek asztalára. Sajnos, hiába. A szerkesztő jegyzete szerint Bibó több befolyásos külföldi ismerősének, így 1945-ben Mannheim Károlynak is írt a könyv készültéről, angol nyelvű tartalomjegyzéket mellékelve – nyilvánvalóan a kijuttatás és kiadás szándékával. Később már nem lehetett szó a mű befejezéséről és kiadásáról, és nagyrészt kéziratban maradván, csak válogatott művei első kötetében jelent meg először, 1986-ban a Magvetőnél.

Mindenesetre, felbukkan itt egy másik állandó motívuma is a Bibó-életműnek, a félbemaradtságé és a megkésettségé – legalábbis a politikai hatás tekintetében. Ez a könyv meg kellett volna jelenjen külföldön 1944-ben, de legkésőbb 1947-ben. Bibó nyugalma, képessége a kivárásra könyvei ügyében, a dolgok megérlelésére is különleges volt, egyszerre nyugatias és keleties. Genfi egyetemi évei, a nyugat-európai szellemi élettel való kapcsolatai a biztonságnak és állandóságnak olyan rendíthetetlen bizalmát oltották belé, amelyet általában csak a folyamatos történelmű európai nemzetek fiai birtokolnak. De a szememben van egy vallásos, szinte keleti, taoista eleme is ennek a mélyen alapozott vegetatív bizalomnak és nyugalomnak – a hit, hogy minden a helyére kerül egyszer. Miközben ő is tudja, nem mindegy, hogy mikor és hogyan – és belebetegszik, amikor Aczél György elmarasztaló szavaiból megérti, hogy az 1976-os könyv megjelenéséért a magyar hatóságok még mindig és ismét büntetni fogják valamiképp.

Az elmondottak csak szűk fénycsóvaként világítanak bele Bibó István egyik fontos szellemi barátságának szövevényébe. A *Paralysis* történetének dokumentumai közt nyilván sok érdekességet lehetne találni még a Crick-kapcsolatról. Bernard Crick csak egyike volt a sok jelentős nyugati közszereplőnek és értelmiséginek, akikkel Bibó egyenrangúként érintkezett még a nehézségek árán is. Az elmúlt két évtizedben fókuszba került itthon Bibó személyiségének és munkásságának néhány területe. Azonban nem tudom, felvetette-e már valaki azt, hogy Bibó Janus Pannonius és Misztótfalusi Kis Miklós számos nagy utódjának volt egyike. Genfből fényes karrierre indulhatott volna friss doktori diplomájával, amint azt egykori tanárainak és diáktársainak – mint Guiglelmo Ferrero vagy Edvard Hambro – sikerei sejtetik. De ő hazajött és itthon maradt – a magyar történelem egymást követő legválságosabb

korszakain át. A genfi körülményeket és a genfi légkört soha többé nem élvezhette maga körül, és még 1974-ben sem engedélyezték a magyar hatóságok, hogy Genfben, egykori egyetemén személyes meghívásra egy évig előadhasson.

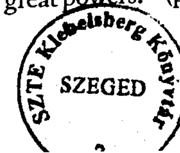
De látnunk kell azt is, hogy ennek a világpolgárságnak erőt, érzelmi átfűtöttséget és mélységet a magyarság adott: egy létéért küzdő nemzeti közösség szeretete és az itthoni barátok inspirációja és szolidaritása. Ami Svájcból nemzetközi jogi kérdésnek látszott, az itthon sorskérdéssé vált.

Bibó megmaradt tágas gondolkodású világpolgárnak és hazafinak a legnehezebb években, aki természetesnek tartja, hogy állampolgárként és emberként istenadta joga van a szabadsághoz – amely, mint Orwell és Crick is tartotta, minden egyes embernek kijár, ha megharcol érte.

A megkésettség kérdéséhez még hozzátartozik, hogy röviden szóljunk a *Paralysis*-könyv utóéletéről angol nyelvterületen. Áttörést Bibó számára sem Crick értő előszava, sem a sajtóméltatások ereje nem hozott. Kiadása nem is fizetődött ki. Sárközi Mátyás barátom személyes közlése szerint, aki Londonban szintén részt vett a könyv útjának egyengetésében, a nagylelkű Bernard Crick jelentősen hozzájárult saját pénzéből a könyv költségeihez. Ez a nagylelkűség máskor is jellemezte Cricket: Orwell-könyvének jelentős honoráriumát a ma is működő Orwell Alapítvány (George Orwell Memorial Trust) és a rangos Orwell-díj megalapítására fordította. Lehet, hogy szándékosan maradt némileg visszafogott a könyv megjelenésének előkészítése a brit szellemi életben – talán éppen Bibó személyes szabadságának féltése következtében? Crick szemlátomást óvja Bibót, még a détente évadján is, olyannyira, hogy az előszóban nem említi meg közös budapesti találkozónkat, és azt állítja, hogy Bibó portréját csupán másodkézből, a londoni barátok jellemzése alapján rajzolta fel.

A könyv hatását esetleg mégis csökkentette, hogy Crick tanácsára kimaradtak a könyvből a konkrét példák, a ciprusi és a palesztin krízis terjedelmes mikroelemzései? E kérdések megérdemelnék a komolyabb kutatást, mert egyáltalán nem érdektelenek ma sem, és nem pusztán történeti kérdések.

A *Paralysis* nem tartozik Bibó ékesszóló művei közé. Nincsen benne a politikai pillanat izgalma. Ugyanakkor a legkiforrottabb formában mutatja Bibó politikai–filozófiai elemzéseinek erényeit és elegáns, kiegyensúlyozott stílusát, amely különösebb hűhó nélkül cáfolja meg a politikai gondolkodás divatos közhelyeit. Példa erre a könyv 5. fejezete: a nemzeti önrendelkezés és a nacionalizmus viszonyát Bibó rendkívül pontosan elemzi, és az elemzés eredménye egészen más lett, mint amit a közvélekedés akkor tartott – és most is tart. Crick az előszóban igen pontosan jellemzi Bibó szellemi és erkölcsi alkatát: „From out of one of the most troubled but civilised countries of Europa, Hungary, comes a quiet and unspectacular, yet courageous and scholarly, humanistic but practical voice which argues against both the false idealism of a ,world government' and the false realism of ,since not world government then simply the self-interest of the great powers.'" (p.III:) Crick optimista a könyv

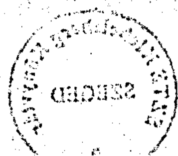

későbbi jövőjét illetően: „I am convinced that it will be looked back to as the beginning of a time of, as it were, a realistic idealism".

Túl a történeten, elgondolkodtató, hogy Bibó híre nem lett olyan a nyugati világban 1990 után sem, mint ahogy gondolatainak jelentősége és érvénye megérdemelte volna. Erre jellegzetes példát Jerzy Snopek, művének jó ismerője és lengyelre fordítója hozott fel a Magyar Írószövetség centenáriumi konferenciáján. Mint mondotta, *A német hisztéria* jelentős, ma is aktuális elemzésére a wilhelminus Németországról még azok az újabb német szerzők sem hivatkoznak, akik egyetértenek Bibó fél századdal korábbi, németül is olvasható megállapításaival. És az is elgondolkodtató, hogy Bibó válogatott műveinek kész francia kiadásától a párizsi Gallimard azzal lépett vissza 1990-ben, hogy a Fal ledőlte után a könyv elvesztette jelentőségét. Kérdés, mennyire ismerte a kiadó a könyv tartalmát.

Miért van az, hogy – Illyés Gyula szavaival – a magyar szellem és a francia szellem viszonya a viszonzatlan szerelem maradt? Miért maradt visszhangtalan Nyugaton mindeddig Bibó magyar-európai polgársága? És miért maradt visszhangtalan – kevés kivételtől eltekintve – sorstársi szolidaritása, önkritikus patriotizmusa közép (kelet)-európai szomszédjaink részéről? Mert hiszen nem mondhatjuk, hogy Bibó műve és gondolatköre új diskurzust teremtett volna a régióban, akár 1990 óta.

Talán most a centenáriumi fordítások megjelenése új fejezetet nyit? Bibó elemzéseiben az európai fejlődésről már hatvan-hetven évvel ezelőtt megfogalmazta azokat a sok évszázados közös szellemi és mentalitásbeli vonulatokat, amelyek az európai közösség létrehozását korunkban érzelmileg lehetővé tették – de jól tudjuk, ez az eszmeiség koránt sincs még kibontva és kiteljesedve.

L. Simon László

VÁLTOZÓ MEGYERENDSZER BIBÓ MUNKÁSSÁGÁNAK TÜKRÉBEN

■ „Magyarország területe megyékre, városokra és községekre tagozódik. A városokban kerületek alakíthatók" – olvashatjuk hazánk új, 2011. április 25-én kihirdetett, 2012. január 1-jén hatályba lépő Alaptörvényében, amely egyértelművé teszi, hogy a megye egyszerre közigazgatási és politikai egység. Közigazgatási, hiszen kimondja, hogy „a Kormány a közigazgatás legfőbb szerve, törvényben meghatározottak szerint államigazgatási szerveket hozhat létre. [...] A Kormány általános hatáskörű területi államigazgatási szerve a fővárosi és megyei kormányhivatal." A megye politikai egység mivoltára az Alaptörvénynek a képviselőtestületekről szóló része utal, amely szerint „A helyi önkormányzat feladat- és hatásköreit a képviselő-testület gyakorolja. A helyi képviselő-testületet a polgármester vezeti. A megyei képviselő-testület elnökét a megyei képviselő-testület saját tagjai közül választja megbízatásának időtartamára."

Az új alaptörvény elfogadása után a belőle következő sarkalatos törvények elfogadása vár ősszel a magyar országgyűlésre, köztük egy új önkormányzati törvényé. Ennek már a tárgyalása előtt széles körben nyilvánvalóvá vált az a kormányoldali politikai szándék, hogy a megyék szerepe átalakuljon. A kormányzó pártokon belüli és a nyilvánosságban zajló viták is azt mutatják, hogy még egy sor nyitott kérdés van a megyék jövőjével kapcsolatban, de az már látszik, hogy bizonyos területeken meg fog erősödni, másutt viszont gyengülése várható.

A megye megerősödéséről azért beszélhetünk, mert a dekoncentrált államigazgatási szervek, hatóságok összefogásával olyan megyei államigazgatási szervek, azaz a kormányhivatalok jöttek létre, amelyek új hatalmi centrumként is felfoghatóak, s amelyek a létükkel deklarálják azt, hogy a sokszor átalakult, de alapjaiban még a Szent István-i szándékot tükröző megyerendszert nem fogja leváltani sem a szocialisták által megalapozott, politikai és államigazgatási szinten is előkészített régiós struktúra, sem egy, a kisebb megyéket összevonó vagy egyes megyéket szétszedő, a határokat átrajzoló új megyerendszer. Bár ennek az igénye az utóbbi évtizedekben számtalan esetben felmerült, Bibó István például a hetvenes években több különböző változatban dolgozta ki a közigazgatás átszervezését, de tőle függetlenül a diktatúra bukásának és az átalakulásnak az éveiben is szóba került egyfajta tartományi rendszer kialakításának a koncepciója, illetve olyan javaslat is, amely a történelmi vármegyéket akarta visszaállítani azoknak történelmi székhelyeivel együtt.

Abból a felismerésből kiindulva, hogy a mai megyerendszer megfelelően szolgálja a térségi feladatok ellátását, a lakosság többségének örömére megmarad az 1949-ben

minisztertanácsi rendelettel megalkotott, bár azóta többször is módosított, 1978-ban jelentősen korrigált struktúra: 1950-re ugyanis az aránytalanul kis megyéket megszüntették, Pest megyét kettéosztották, s a járások átcsatolásával 25 megye helyett 19 megyét alakítottak ki. Több megyeszékhelyet is áthelyeztek, illetve a megmaradt megyék határait „a népgazdaság és a lakosság érdekeinek" megfelelően korrigálták. A trianoni döntéssel kettévágott megyék Horthy-korszakban meghagyott önállóságát s az ezt felszámoló fájdalmas átalakításokat a kommunista propagandagépezet persze a maga szája íze szerint magyarázta: a Magyar Nemzet 1949. december 11-i cikke szerint „Magyarország megyehatárait, melyek ma államigazgatási szempontból és a lakosság érdekei szempontjából egyaránt hátrányosak, megváltoztatják. A fasiszta rendszer az ország határai mentén fenntartotta a kis maradványmegyéket, hogy egyrészt azokkal soviniszta propagandát űzzön, másrészt, hogy minél több magas közigazgatási állást tölthessen be a dzsentrikkel." A gyalázatos indoklástól eltekintve kimondhatjuk, hogy mára ezek a korrekciók teljesen elfogadottá váltak, nincs senki sem Hajdú-Bihar megyében, aki Bihar leválását követelné, Fejér megyében, aki visszakérné Érdet a Pest megyeiektől, vagy Zalában, aki visszakövetelné Veszprémtől Sümeget. Ez alól talán csak Szálinger Balázs író kivétel, aki *Zalai passió* című humoros eposzában a veszteségek felett ekképpen kesereg: „Krisztus urunknak a kettőezredik éve előtti / fél évszázad hajnala jött el, s Rákosi Mátyás / íróasztala szörnyű célzatu ívpapirokkal / lett megrakva. A titkár nyargalt, és a Dunántúl / térképét teritette a Mátyás úr elibé le, / mely térképre a Mátyás úr keze új gyepütervet / rajzolt. Kedvezményét Veszprém vármegye bírta, / mely kicsi egységből iparállam lett eme földön, 20 / úri határai közt Tihanyokkal meg Füredekkel, / sőt Devecsernek népessége is új anyanyelvet, / új, iparibb szókészletet öltsön! – szólt a deliktum, / melynek pannon, szép Sümeg is be-behódolt, / és Keszthely, honnan Trajanusz császárt röpitette / római trónra Kolon jó termésátlagu földje."

Az utóbbi két évtizedben a megye fogalma alatt elsősorban azt a megyei önkormányzatot értettük, amely iskolákat, múzeumokat, levéltárakat, könyvtárakat, kórházakat, szociális intézményeket, néhol színházakat tartott fenn. A megye gyengüléséről azért beszélhetünk, mert a megyei önkormányzatok 2012-re elveszítik az intézményeiket, ezek vagy a településekhez, vagy kormányhivatalok égisze alá, illetve a szaktárcákhoz kerülnek. A megyei önkormányzatiság 2012-től realitássá váló meggyengülése egyébként kódolva volt a rendszerváltozás időszakának véleményem szerint hibás döntéssorozatába, hiszen az erős jogosítványokkal és hatáskörökkel rendelkező megyei tanácsok intézményfenntartó önkormányzatokká alakultak át, ám még arra sem volt lehetőségük, hogy a saját intézményeik fenntartásához szükséges bevételeket beszedjék. A konzervatív oldal átütő sikerét hozó 2006-os önkormányzati választások után a szocialisták büntető jellegű döntések sorát hozták, több hivatal és hatóság régiós szintű átszervezése mellett elvették a megyék illetékbeszedési jogát, ezzel végzetes adósságspirálba sodorva őket, amelyet 2012-től majd csak úgy lehet

konszolidálni, ha az intézményeik fenntartásán túl a vagyonuk is az államhoz kerül. A gazdasági racionalitás elfogadása ellenére is ez a folyamat érzelmileg nagyon fájdalmasan érint sok megyepolitikust, így engem is, hiszen megyei önkormányzati képviselőként a haladó nemesi vármegyei hagyományok ápolása mellett magam is a nagy tradícióval rendelkező megyei kulturális intézmények fennmaradásáért küzdöttem. A megyei önkormányzatok a jövőben elsősorban területfejlesztési tanácsként fognak működni, ám a területfejlesztési feladatok várhatóan nem jelentenek majd erős jogosítványokat, hiszen az európai uniós források régiós szintű elosztása várhatóan 2014 után sem fog jelentősen változni. Ez szükségszerűen magával fogja hozni a megye fogalmának változását, szép lassan azon, hogy a megyében dől el valami, nem a megyei önkormányzatot, hanem a megyei államigazgatási szervet, az Alaptörvénnyel megerősített kormányhivatalt fogjuk érteni.

Az előzőekből is kiderül, hogy a kérdés nem csupán közigazgatási, államigazgatási és politikai kérdés, hanem identitáskérdés is. A megye erejét, a régiók erőltetett bevezetésének kudarcát éppen abban az érzelmi többletben kell keresni, amit megyei identitásnak nevezhetünk. Olyan erős a magyar emberekben az ezeréves vármegyerendszerhez való ragaszkodás, hogy a megye szerepének átalakulásától teljesen függetlenül vagyunk képesek a megyéről mint szűkebb értelemben vett hazánkról, szülő- vagy lakhelyünkről beszélni. Éppen ezért olyan nehéz tudományosan megalapozott, racionális döntéseket hozni. Nem véletlenül írta Cholnoky Jenő, hogy „a földrajz legnehezebb ága a politikai földrajz. Azért a legnehezebb, mert ebben igen nehéz elfogulatlan, konkrét megállapításokat levezetni. Ezt a tudományágat rendesen csak akkor szokták elővenni, amikor valami politikai törekvést tudományos érvekkel akarnak alátámasztani. Igen nehéz, majdnem lehetetlen ezen a téren teljesen tárgyilagosnak lenni, mert minden igazi művelt ember szereti hazáját, vagy népét, vagy faját s nem tud megszabadulni a részrehajlástól s nem tud leírni olyan tényeket vagy megállapításokat, amelyek saját nemzetének vagy nemzetiségének kárára, veszedelmére vagy lealacsonyítására szolgálnának."

Hazánk közigazgatási rendszerének újragondolásakor a jelenlegi kétharmados többség nem akarta, nem akartuk a megyék számát csökkenteni vagy növelni, illetve nem akartuk a határokat megváltoztatni. Annak ellenére sem, hogy tisztában voltunk az igazgatási területrendezésnek azokkal a technikai alapelveivel és összefüggéseivel, amelyeket a több, egymástól jelentős mértékben eltérő megyereform-tervet kidolgozó Bibó István írt le a *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció* című dolgozatában.

„Az első alapelv a *székhelyek optimális megközelíthetőségének elve,* mely azt mondja ki, hogy ha egyszer a székhelyek egy bizonyos igazgatási szint egységeinél nagyjából ki vannak jelölve, akkor a határvonalak meghúzásánál s az egyes földrajzi helyek hovatartozásának eldöntésénél – különleges esetektől eltekintve – a székhelyek legcélszerűbb megközelíthetősége a döntő szempont." Ezen alapelv alapján akár ma is

minisztertanácsi rendelettel megalkotott, bár azóta többször is módosított, 1978-ban jelentősen korrigált struktúra: 1950-re ugyanis az aránytalanul kis megyéket megszüntették, Pest megyét kettéosztották, s a járások átcsatolásával 25 megye helyett 19 megyét alakítottak ki. Több megyeszékhelyet is áthelyeztek, illetve a megmaradt megyék határait „a népgazdaság és a lakosság érdekeinek" megfelelően korrigálták. A trianoni döntéssel kettévágott megyék Horthy-korszakban meghagyott önállóságát s az ezt felszámoló fájdalmas átalakításokat a kommunista propagandagépezet persze a maga szája íze szerint magyarázta: a Magyar Nemzet 1949. december 11-i cikke szerint „Magyarország megyehatárait, melyek ma államigazgatási szempontból és a lakosság érdekei szempontjából egyaránt hátrányosak, megváltoztatják. A fasiszta rendszer az ország határai mentén fenntartotta a kis maradványmegyéket, hogy egyrészt azokkal soviniszta propagandát űzzön, másrészt, hogy minél több magas közigazgatási állást tölthessen be a dzsentrikkel." A gyalázatos indoklástól eltekintve kimondhatjuk, hogy mára ezek a korrekciók teljesen elfogadottá váltak, nincs senki sem Hajdú-Bihar megyében, aki Bihar leválását követelné, Fejér megyében, aki visszakérné Érdet a Pest megyeiektől, vagy Zalában, aki visszakövetelné Veszprémtől Sümeget. Ez alól talán csak Szálinger Balázs író kivétel, aki *Zalai passió* című humoros eposzában a veszteségek felett ekképpen kesereg: „Krisztus urunknak a kettőezredik éve előtti / fél évszázad hajnala jött el, s Rákosi Mátyás / íróasztala szörnyű célzatu ívpapirokkal / lett megrakva. A titkár nyargalt, és a Dunántúl / térképét terítette a Mátyás úr elibé le, / mely térképre a Mátyás úr keze új gyepütervet / rajzolt. Kedvezményét Veszprém vármegye bírta, / mely kicsi egységből iparállam lett eme földön, 20 / úri határai közt Tihanyokkal meg Füredekkel, / sőt Devecsernek népessége is új anyanyelvet, / új, iparibb szókészletet öltsön! – szólt a deliktum, / melynek pannon, szép Sümeg is be-behódolt, / és Keszthely, honnan Trajanusz császárt röpitette / római trónra Kolon jó termésátlagu földje."

Az utóbbi két évtizedben a megye fogalma alatt elsősorban azt a megyei önkormányzatot értettük, amely iskolákat, múzeumokat, levéltárakat, könyvtárakat, kórházakat, szociális intézményeket, néhol színházakat tartott fenn. A megye gyengüléséről azért beszélhetünk, mert a megyei önkormányzatok 2012-re elveszítik az intézményeiket, ezek vagy a településekhez, vagy kormányhivatalok égisze alá, illetve a szaktárcákhoz kerülnek. A megyei önkormányzatiság 2012-től realitássá váló meggyengülése egyébként kódolva volt a rendszerváltozás időszakának véleményem szerint hibás döntéssorozatába, hiszen az erős jogosítványokkal és hatáskörökkel rendelkező megyei tanácsok intézményfenntartó önkormányzatokká alakultak át, ám még arra sem volt lehetőségük, hogy a saját intézményeik fenntartásához szükséges bevételeket beszedjék. A konzervatív oldal átütő sikerét hozó 2006-os önkormányzati választások után a szocialisták büntető jellegű döntések sorát hozták, több hivatal és hatóság régiós szintű átszervezése mellett elvették a megyék illetékbeszedési jogát, ezzel végzetes adósságspirálba sodorva őket, amelyet 2012-től majd csak úgy lehet

konszolidálni, ha az intézményeik fenntartásán túl a vagyonuk is az államhoz kerül. A gazdasági racionalitás elfogadása ellenére is ez a folyamat érzelmileg nagyon fájdalmasan érint sok megyepolitikust, így engem is, hiszen megyei önkormányzati képviselőként a haladó nemesi vármegyei hagyományok ápolása mellett magam is a nagy tradícióval rendelkező megyei kulturális intézmények fennmaradásáért küzdöttem. A megyei önkormányzatok a jövőben elsősorban területfejlesztési tanácsként fognak működni, ám a területfejlesztési feladatok várhatóan nem jelentenek majd erős jogosítványokat, hiszen az európai uniós források régiós szintű elosztása várhatóan 2014 után sem fog jelentősen változni. Ez szükségszerűen magával fogja hozni a megye fogalmának változását, szép lassan azon, hogy a megyében dől el valami, nem a megyei önkormányzatot, hanem a megyei államigazgatási szervet, az Alaptörvénnyel megerősített kormányhivatalt fogjuk érteni.

Az előzőekből is kiderül, hogy a kérdés nem csupán közigazgatási, államigazgatási és politikai kérdés, hanem identitáskérdés is. A megye erejét, a régiók erőltetett bevezetésének kudarcát éppen abban az érzelmi többletben kell keresni, amit megyei identitásnak nevezhetünk. Olyan erős a magyar emberekben az ezeréves vármegyerendszerhez való ragaszkodás, hogy a megye szerepének átalakulásától teljesen függetlenül vagyunk képesek a megyéről mint szűkebb értelemben vett hazánkról, szülő- vagy lakhelyünkről beszélni. Éppen ezért olyan nehéz tudományosan megalapozott, racionális döntéseket hozni. Nem véletlenül írta Cholnoky Jenő, hogy „a földrajz legnehezebb ága a politikai földrajz. Azért a legnehezebb, mert ebben igen nehéz elfogulatlan, konkrét megállapításokat levezetni. Ezt a tudományágat rendesen csak akkor szokták elővenni, amikor valami politikai törekvést tudományos érvekkel akarnak alátámasztani. Igen nehéz, majdnem lehetetlen ezen a téren teljesen tárgyilagosnak lenni, mert minden igazi művelt ember szereti hazáját, vagy népét, vagy faját s nem tud megszabadulni a részrehajlástól s nem tud leírni olyan tényeket vagy megállapításokat, amelyek saját nemzetének vagy nemzetiségének kárára, veszedelmére vagy lealacsonyítására szolgálnának."

Hazánk közigazgatási rendszerének újragondolásakor a jelenlegi kétharmados többség nem akarta, nem akartuk a megyék számát csökkenteni vagy növelni, illetve nem akartuk a határokat megváltoztatni. Annak ellenére sem, hogy tisztában voltunk az igazgatási területrendezésnek azokkal a technikai alapelveivel és összefüggéseivel, amelyeket a több, egymástól jelentős mértékben eltérő megyereform-tervet kidolgozó Bibó István írt le a *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció* című dolgozatában.

„Az első alapelv a *székhelyek optimális megközelíthetőségének elve,* mely azt mondja ki, hogy ha egyszer a székhelyek egy bizonyos igazgatási szint egységeinél nagyjából ki vannak jelölve, akkor a határvonalak meghúzásánál s az egyes földrajzi helyek hovatartozásának eldöntésénél – különleges esetektől eltekintve – a székhelyek legcélszerűbb megközelíthetősége a döntő szempont." Ezen alapelv alapján akár ma is

szükséges lenne néhány korrekció, hiszen vannak olyan települések, amelyekről a megyeközpont csak másik megyén keresztülvágva, igen nehezen közelíthető meg, s amelyekhez a szomszédos megye központja nemcsak közelebb van, hanem a megközelítése is egyszerűbb.

A második bibói alapelv „az *egységek arányosságának elve*. Ez azt mondja ki, hogy egyugyanazon igazgatási szintnek lehetőleg arányos, nem túl eltérő méretű területi egységek feleljenek meg; nehézségeket okoz ugyanis, ha azonos igazgatási szintnek megfelelő funkciókat ellátó hivatali és szolgálati apparátusok között túl nagy méretbeli eltérések adódnak." Ilyen különbözőségekre is találunk példákat a mai közigazgatási rendszerben. Ugyanakkor igaza van Bibónak abban, hogy „az arányosság elvét nem célszerű a székhely optimális megközelíthetőségének rovására erőltetni, mert ahhoz a lakosságnak fűződnek jelentős érdekei, míg az arányosság elve elsősorban a hivatal belső szervezésével kapcsolatos érdekeket szolgálja."

A harmadik alapelv „az *igazgatási területrendezés egységének elve*. Ez azt mondja ki, hogy az ország területén létező közszolgálatok és közérdekű szolgálatok lehetőleg mindenütt – ahol csak ennek egészen sajátos szakszempontok nem állnak útjában – a területi beosztás egyugyanazon rendszerével dolgozzanak oly módon, hogy egy bizonyos földrajzi pont lakójának lehetőleg ugyanabba a központba, illetőleg – különböző szintű és nagyságrendű egységeket figyelembe véve – ugyanazokba a központokba legyen módjában bejárnia mindenféle ügyes-bajos dolgainak intézésére." Megítélésem szerint ezt is szolgálja a 2011 júniusában elfogadott *Magyary Zoltán közigazgatás-fejlesztési program*, s ezt fogja segíteni a 2013-ban szükségszerűen visszaállítandó járási rendszer, amely nem politikai egység lesz, azaz nem lesznek választott járási testületek, hanem a megyei kormányhivatalok és a települési hivatalok közötti államigazgatási szint lesz, lehetőséget teremtve egy sor települési hatósági jogkör összevonására, az elsőfokú hatósági eljárás járási szintre delegálására.

A negyedik bibói alapelv „az *alsóbb és felsőbb szintű (kisebb és nagyobb) területi egységek egymásba illeszthetőségének elve*, vagyis az, hogy minden kisebb egység *egészében* illeszkedjék bele egyugyanabba a következő szintű, nagyobb méretű egységbe. Ez az előző elv logikus továbbgondolásából ered, csak éppen nem annyira a lakosság, hanem megint inkább a hatóságok érdekét szolgálja: amott az a cél, hogy a lakosság egyugyanazon helyre, éspedig lehetőleg a legközelebbi központba járjon ügyes-bajos dolgait intézni, itt pedig az, hogy egyugyanazon szervezet jogorvoslati és felügyeleti ügyei tartozzanak egyugyanazon felsőbb központhoz." Ezen elvet figyelembe véve vannak előttünk teendők, hiszen például a járási rendszer visszaállítása nem igazodik a régi, az 1984-ben felszámolt járásokhoz, megyénkénti számukat, területi nagyságukat és központjukat tekintve is eltérnek majd a korábbi rendszertől, illetve nem fedik le a mai kistérségi rendszert sem. Vannak olyan szervek, amelyek tevékenységének területi lefedettsége a szocialista időszak járásainak szerkezetét tükrözi, például a 2010-ben az új kormányhivatalok alá integrált megyei földhivatalok körzeti hivatalai mind a mai napig az egykori járási földhivatalok utódaiként működnek, azok területi tagozódását megtartva. A jövőben éppen a hatóságok érdekében érdemes ezt a rendszert is felülvizsgálni. A kisebb és nagyobb területi egységek egymásba illeszthetőségének elve abban a szándékban is visszaköszön, ahogyan várhatóan az új, 2014-es parlamenti választásra kialakítandó választókörzet-határok lesznek meghúzva. Minthogy a háromszáznyolcvanhat főst felváltó, kétszáz képviselőből álló országgyűlés megválasztása esetén is megmarad a vegyes rendszer, a listás helyek számát jelentősen csökkenteni kell, emiatt nem maradhatnak meg a területi, azaz a megyei listák. Emiatt elvileg lehetőség van arra is, hogy az egyéni választókerületek határai ne igazodjanak a megyékéhez, a nyilvánosság előtt is ismert elképzelések szerint a körzethatárok ennek ellenére sem fogják átlépni a megyehatárokat, ezzel is erősítve a megye szerepét, szimbolikus és valóságos egységét.

Bibó a *súlypontok váltakozásának elvéről* is ír, amely „azt mondja ki, hogy a közigazgatási területi rendszer súlypontjai [...] rendszerint és célszerűen nem csoportosulhatnak a közvetlenül egymás mellett helyet foglaló szinteken, hanem inkább egymástól valamennyire távolabb eső szinteken". A mai átszervezési folyamatban egyelőre csak megjósolni lehet, hogy a várhatóan erős megye (értsd: megyei kormányhivatal) mellett szükségszerűen gyenge, de a székhelyek optimális megközelíthetőségének elve alapján mégiscsak fontos járások jöhetnek létre. A kialakuló szerkezet részben személyfüggő is, hiszen ahol erős kormányhivatali vezetés lesz, ott kisebb lehet a járási apparátus jelentősége, ám elképzelhető ennek a fordítottja is.

Bibó 1940-ben hosszú írásban értékelte Erdei Ferenc munkásságát, részletesen kitérve az 1939-ben megjelent *Magyar város* című Erdei-műre. Erdei akkor még egy mezővárosokra alapított országrendezési tervet képzelt el, amelyben a mezővárosok körül és azok mintájára alakították volna ki az új megyerendszert, amelyben „minden megye egy városból s annak közlekedésileg szorosan hozzákapcsolt vidékéből áll. Erdei rámutat arra, hogy Szent István várrendszere és a nemesi megye rendszere egyaránt egy központnak és vidékének a szervezete volt a vár, illetőleg a megyeszékhely körül, ahol a nemesi vármegye idején a tehetősebb nemesek rendszerint házat is tartottak. A mai vármegyerendszer autonómiája azért szervetlen és céltalan, mert nem eleven közlekedésben lévő egységet foglal egybe" – vélte Erdei és Bibó. A megoldást viszont nem a vármegye és a megyei autonómia megszüntetésében látták, hanem az autonómiának életképes egységekre való átruházásában, „ami a mezőváros tanulsága szerint csak a mai megyénél kisebb, de a járásnál nagyobb területű, egy-egy város körül csoportosuló s azzal rendezett és állandó közlekedésben élő vidék lehet, amely azután önkormányzatát tartalommal is meg tudná tölteni". Ma már látszik, hogy Erdei elképzelése és Bibó egymás mellett élő, a megyeszerkezetet érintő javaslatai felett eljárt az idő. A járások egykori megszüntetéséből és mostani tervezett felállításából az is kitűnik, hogy a közigazgatási rendszer nem nevezhető állandónak, a kisebb és a nagyobb egységek közötti súlyponteltolódások törvényszerűek.

Egy stabil pont látszik ebben a rendszerben, amely mindenképpen kiállta az idő próbáját, ez a Szent István-i alapokra épülő megye, amely új tartalommal és változó politikai szerkezetben él tovább, arra figyelmeztetve, hogy még akkor sem lehet őket megszüntetni s az autonómiájukat és a feladataikat jóval nagyobb vagy jóval kisebb egységekre átruházni, ha ezt diktálná a pillanatnyi politikai érdeken túli államigazgatási racionalitás is, mert az ezer év alatt kialakult és megcsontosodott megyei identitás erősebb kovászt jelent ennél. Ez a felismerés szerencsénkre most éppen egybeesik azzal a már említett, szakmailag megalapozott állítással, hogy a mai megyerendszer megfelelően szolgálja a térségi feladatok ellátását, így éppen a bibói alapelvek figyelembe vételével őrizhetjük meg azt a megyerendszert, amelyet Bibó egykor teljesen át akart szervezni.

Tornai József

MI AZ EURÓPAI TÁRSADALOMFEJLŐDÉS ÉRTELME?

■ A napokban két ősz amerikai történelemprofesszorral beszélgetett a televízióban a riporter. Mindketten csoportok, törzsek, fajták, vallások, országok, nemzetek kapcsolatául, különbözéséül fogták föl a világ történetének folyamatát. Nem tagadva a különféle konfliktusok, ellentétek, háborúk ismétlődését. Az utolsó kérdés így hangzott: Hogyan lehetne mindezeket kiküszöbölni, az emberiség nyugodt alkotó korszakát megteremteni? Az egyszerű, egybehangzó válasz az volt: a globalizációval, vagyis úgy, hogy ezeket a más és más jellegű eltéréseket megszüntetjük. Az emberiség egységes faj, egységessé kell tenni a kultúráját, civilizációját is.

Fejbe ütött ez a „nyilvánvaló" orvosi javallat.

Szerintem a dolgok, élő és élettelen lények, az élet, a létezés értelme a különbözés. Az evolúciós fejlődés a változás, a sokféleség, az egyediség tapasztalatát tárja elénk. Se a fákat, se a rovarokat, halakat, emlősöket és főleg a főemlőst, az embert nem lehet és nem is szabad egyenruhába bújtatni. Ami nem tud változni, az elpusztul, láthatólag ez a törvénye a mikro- és makrokozmosznak egyaránt. A két történésznek persze abban igaza van, hogy a történelemmel valami nincsen, és akárhány tízezer évvel visszamegyek, valóban nincsen rendben. A történelmet én ezért inkább a folytonos próbálkozások sorozatának tartom, amelyek az ásóbotos földműveléstől a városok kialakulásán át az országok, hatalmi rendszerek, birodalmak, politikai reformok, lázadások, uralmi rendszerek kialakulásáig máig is mozgásban vannak.

Az ember sohasem nyugodott bele huzamosan, hogy valamilyen megkövesedett állapot rabja legyen. Nevezhetjük ezt a szabadság állandó igényének, sőt a XVIII. századtól kezdve az emberi méltóság, önrendelkezés tudatos, szervezett, elméletileg is kidolgozott növelésének, terjedésének is.

Bibó ennek az újkori kísérletnek, mozgalomnak a vizsgálója, kritikusa, nagyon tudatos híve. Sokra tartom a '45 utáni koalíciós időkben megjelent kivételes realitású tanulmányait, okfejtéseit, az olyanokat, mint a közismert *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*, a megvilágító erejű *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*, *A koalíció válaszúton*, *Az államhatalmak elválasztása egykor és most* vagy *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* és sok mást. Leginkább azonban *Az európai társadalomfejlődés értelme* című, magnóra mondott értekezése vált szemléletem alakulásában fontossá. Az ebbe foglalt fejlődés képéről számos különféle helyen előadást is tartottam a Kádár-világ összeomlása után és az első nyugati típusú parlamenti választások előtt.

Tudnivaló, hogy a fönti címben rendkívül fontos az értelem szó. Bibó nemcsak az ókori, többnyire teokratikus vagy nagybirodalmak idejétől a keresztény középkor államelképzelésein át a felvilágosodásig, a reformációig, a francia forradalomig és a XX. századig rajzolja meg az utat, de mindennek a humanista, szellemiségbeli alapját is. Vagyis neki nem annyira a politika és a történelem az elsőrendű vizsgálati területe, hanem az ember alkati és lelkületi rajza. Ha Németh László kifejezését használnám, még azt is mondhatnám: a homo sapiens „üdvtörténete". Mert a népfölség elvéig eljutni neki annyit jelent, mint a keresztény értelemben vett bűnét jóvá tevő emberré válni.

Nem csoda, hogy mélységesen egyetért Rousseau-val abban: az ember jó, csak a rossz társadalmi rend teszi gonosszá, kárhozottá. Olyan gondolkodót, történészt, politológust ismertem és szerettem meg Bibóban, aki hisz az ember tökéletesítésében. Akárcsak Németh László, az ember javíthatóságának, nevelhetőségének meggyőződéses tudósa. Ezért nemcsak események egymásutánja számára az európai szabadságszintek emelkedése, hanem az ember hosszú menetelésének végcélja is. Az eseményeket legbelsőbb lelki értékeink felől kell nézni. Bibó szerint ennek útjában a félelem áll, mint ahogy a hatalom is az emberek megfélemlítésével nyomja el polgárait. Bibó kiindulópontja ebben a megközelítésben a francia filozófiatörténész, Ferrero. Tekintélyes név. 1943-ban megjelent könyvében a következőket írja: „A félelem az élővilág lelke. A világmindenség csak azért nyomult be az élet szférájába, hogy elteljen félelemmel (...) A természet és az élet csúcspontján az ember az egyetlen teremtmény, mely leginkább kelt félelmet, és leginkább van eltelve félelemmel (...) Mert ő az egyetlen lény, amelyet megszáll a nagy Homálytól, a Haláltól való rettegés és a Halál elképzelése, s ő az egyetlen lény, amelynek megvan az a képessége, hogy alkalmatos eszközöket találjon fel és dogozzon ki az élet elpusztítására (...) A hatalom éppúgy, mint a fegyverek, kezdetben az emberiség két legnagyobb rettenete ellen irányult: az anarchia és a háború ellen. Ez a hatalom egyaránt fakad az általános félelemből és az emberiségnek urakra és szolgákra szakadásából."

Ez a félelemalapelv éppolyan, mint Freud libidó-pszichológiája, ő is erre az egy lapra tesz föl mindent. Mindkét esetben a regresszív gondolkodás tipikus esetével van dolgunk. Bár Ferreróval bizonyos mértékig egyetérthetek. Egyik régi jegyzetemben olvasom: „Számomra az élet mindig félelmetes volt, és az is maradt. Félelmetes volt a gyerekkorom, apám. Talán a természet nem volt az." Az biztos: az ember, az emberiség jól ismeri ezt az érzést. Minden oka megvolt és meg is van rá.

De ezt megtenni a társadalmi mozgások, átalakulások és kudarcok eredőjének nyilvánvalóan túlzás.

Bibó alapeszméje az, hogy a hatalom akkor jó, ha a félelmet minél kisebbre csökkenti, noha egészen megszüntetni nem tudja. Hadd idézzek: „Hamarosan kialakul a közösségben élő embernek egy további, nagyon lényeges tapasztalata, az, hogy a félelem jelzésének legintenzívebb forrása a másik ember... Ezzel szemben merül fel az a szükséglet, hogy a más kényszerétől mentes, az attól való félelemtől mentes, vagyis szabad legyek." Bibó két ókori példát is talál arra, amikor a szabadság és a félelemmentesség uralmát többé-kevésbé sikerült megvalósítani: a görög–római és a kínai kultúrkörben. A görögök voltak az elsők, akik alkotmányokat szerkesztettek, és szinte minden alkotmányformát végigkísérleteztek. Megszületett az az eszme és egy ideig gyakorlat is, hogy az emberek nem királyok uralma, hanem törvények szerint élnek. Kínában a konfuciánus berendezkedés (vallás?) értelmében a családtól a császárságig a kötelességek sora teremtett meg egy viszonylag racionalizált és morális központi irányítást. Ilyenformán Bibó nem tekinti helyesnek az úgynevezett élet-halál harc szemléletét. Szerinte az állatvilágban ez csak egy-két kivételes állatfaj esetében figyelhető meg, sokkal nagyobb az együttműködés, az egymásból élés gyakorlata. Így nevezi az azóta jól kimutatott táplálékláncműködését. Lehet, még ismeretlen volt számára a fogalom. Azt mondja, ennek vannak egészen „megnyugtató, hatalmasan szelíd formái is". Márpedig ahogy az egyik növényfajta, fa rátelepszik vagy gyökerével kipusztítja a másikat, inkább a természet célratöréséről és közönyéről beszél. Ugyanígy sajnálkozva látom a televízióban, ahogy az oroszlán a még mozgó, síró zebrát falni kezdi, vagy a krokodilt, amikor a partra merészkedő gnúborjút egykettőre a vízbe rántja és lenyeli.

A természet egyáltalán nem jó példa arra, hogy az emberi társadalom a félelem megszűnésével az agresszív ösztönöktől is megszabadul. A félelemtől a küzdelem szabadíthat meg, ha nem is végleg és nem is tökéletesen.

Nagy történelmi ívet rajzol föl Bibó, amikor a modern szabadságjogok és eszközök megteremtésének kezdetét a németalföldi és angliai helyi önkormányzatok létrejöttében látja. Németalföld a XVI. században a spanyol II. Fülöp kegyetlen politikája ellen lázad föl, és fegyveres küzdelemben ki is vívja függetlenségét, még ha ez nem is válik holmi köztársaság államformájává. Angliában a tartományi grófságok viszonylagos függetlenségével kezdődik ez a folyamat, és az angliai reformációval, majd Cromwell mozgalmával győz a királyi önkény, az arisztokrácia kiváltságai fölött. Bibó egyáltalán nem hagyja figyelmen kívül, milyen fontos, döntő szerepet játszott a Római Birodalom bukását fölváltó, államvallássá törvényesített kereszténység. Az egyház nem lett a krisztusi szeretet példaképe, a szerzetesek és szerzetesházak annál inkább megfeleltek „az irgalmasság testi és lelki cselekedetei-féle" tanításnak. Morálisabbá tették Európát, a fejedelmek, királyok, császárok egyébként föltétlen uralkodási szokásait. Ezek voltak a humanizmushoz, a fölvilágosodáshoz vezető első lépések. A katolikus klérus közben egyre merevebbé vált, ezen lazított a reformáció sok demokratikus, az eredeti evangéliumi szövegekhez való ragaszkodásával.

Amikor Bibó nagy tanulmányával megismerkedtem, éppen ez a következetes nagyvonalúság ragadott magával. Természetesnek tartottam, hogy nem beszél a harmincéves háborúról és az azt követő, egész Európára kiterjedő hihetetlen méretű boszorkányüldözésről. Pedig ez a két történelmi botrány ott van az újkori politikai

megmozdulások mögött, nagy szerepük van abban, hogy, amint Németh László megállapítja, a papság és általában a kereszténység kezéből kikerült az országok, közösségek addig kikezdhetetlen irányítása. Bibót a középkori hűbériség hagyománya foglalkoztatja. Mint írja: „Kezdetben maga a hűbérúr képviselte embereit, később már a képviseletnek önálló formái alakultak ki, úgyhogy a középkor delelőjén egész Európa a legváltozatosabb formák között, de igenis az alkotmányos szabadságjogoknak egy bonyolult rendszerében élt." A nemesség az újkorba érve fokozatosan elveszítette funkcióit, ez lett a sorsa a XVIII. századra az arisztokráciának is. Ez polgár- és parasztháborúkhoz vezetett. A németalföldi és az angliai forradalom természetszerűen fejlődött ki a középkori alkotmányosság előzményeiből.

Franciaországban nem ez történt.

Ott az értelmiség, az enciklopédisták, Holbach, Saint Just, Rousseau, Diderot, Montesquieu tudatos programja okozta a robbanást. Megelégedetten olvastam, hogy a különben higgadt Bibó dühösen cáfolja azt az általánosan terjesztett állítást, miszerint a forradalom a francia polgárság műve. A Londonba látogató Voltaire, Rousseau és társaik meglepődve, sőt megdöbbenve tapasztalták, hogy Anglia mennyivel szabadabb, hogy saját hazájuk szinte még a középkori állapotok áldozata.

E nélkül az összehasonlítás nélkül talán soha nem rombolják le a Bastille-t.

Bibó tisztázza, idézem: „A francia forradalom alapvető társadalomátszervezési programmal indult (...) ez a történelemnek kivételes pillanatához kapcsolódott, amikor a régi társadalmi rendszer korhadtsága hirtelen összeomlást idézett elő, s ennek az űrjében megnyílt lehetőségekre a polgárság rávetette magát, és azokat minden formában igyekezett kihasználni (...) a forradalom programja messze meghaladta azt, amit a legmerészebb polgár is mint polgár elképzelt magának a XVIII. század második felében." Rendkívül fontos volt nekem, hogy Bibó a forradalom kétarcúságáról beszélt. Én addig csak a véres, embertelen erőszak tombolásáról hallottam. Iskolai éveimben sem (még 1945 után sem!) tanítottak mást, csak elítélést, vagy a megszálló orosz csapatok védelme alatt a hazai kommunistának azt az eleve elutasító, lebecsülő állítását, hogy a franciák semmit sem csináltak a Pétervárott 1917-ben kirobbantott „szocialista" forradalomhoz képest. Az igazság ennek éppen az ellenkezője volt, s Bibó éppen elég, bár óvatos kritikát hangoztat (1971-ben vagyunk!) ezzel kapcsolatban. Ahogyan a francia eseményeket értékeli, majd a tanulságokat összegezi, az Bibót a legrokonszenvesebb, legigazabb oldaláról mutatja meg.

Nem hajlandó az időszak propagandájának megfelelően az emberiség egyetlen valódi forradalmának látni az orosz 1917-et, mint ahogy az 1789-es franciát sem teljes sikernek: „A francia forradalom az európai történelemnek egyszerre a legsikeresebb és a legsikertelenebb forradalma. A legsikeresebb azért, mert a társadalomnak olyan mértékű racionális átszervezését tette lehetővé, amekkora mértékű átszervezést az azelőtti forradalmak nem csináltak, és a legsikertelenebb azért, mert egy olyan méretű félelmet keltett föl, amiből a nyugati világ azóta sem tudott fölépülni."

A tanulmány a továbbiakban a szükséges és fölösleges erőszak, általában az erőszak kérdését vizsgálja.

Visszatér a félelem alaptételéhez, majd ahhoz, hogy egy jó társadalmi irányításnak az a dolga, ha helyesen politizál, hogy a félelmet minél inkább csökkentse, és a függetlenség érzését növelje. Vagyis, mint mondja: „A forradalmi erőszak tehát akkor és csak akkor hasznos és termékeny, ha azért látszik szükségesnek, mert bizonyos szituációban egy megmerevedett hatalmi szituáció gyors és egyik pillanatról a másikra való felbontását, szétrombolását teszi lehetővé (...) Csakis akkor termékeny egy ilyen forradalmi erőszak, ha pillanatnyi, és ez után a feladata után nem folytatódik." Ebben a megkülönböztetésben én nemcsak a kispolgári vagy vallásos, eléggé képmutató nézetek leleplezését látom, hanem a maga békességet valló fölfogásának fölülvizsgálatát is. Tudomásul veszi, hogy a politikában, történelemben igenis van struggle for life, mint ahogy belátás, higgadt döntés is. Ami nekem mindig gondot okozott, mióta ismertem kiegyensúlyozásra törekvő erkölcsiségét, hogy ez így, papíron megoldhatónak látszik, azonban a történelmi helyzetek és az összeegyeztethetetlen érdekek, célok sose ilyen racionálisan irányíthatók a valóságos eseményeк forrongásában. Aki a társadalmi sebek gyógyításán fáradozik, nem karmester, hogy akkor parancsoljon pianissimót vagy fortissimót, amikor akar.

Mégse tévesztem szem elől, hogy Bibó alkatában is elsősorban etikus lény, és nem politikus vagy népvezér. Ez az oka annak a kettősségnek is, hogy az úgynevezett „szocializmust" szükségesnek tartotta, mert elvileg a társadalmi igazságot látta benne, de elutasította a hatalomátvétel utáni bármiféle teokratikusan irányított megfélemlítést, erőszakot. Egyébként is az vallotta: „az emberek egymás közti erőszakának semmiféle köze nincs valamiféle biológiai természettörvényhez (...), mert az állatvilágban a kölcsönös pusztítás és erőszak nem olyan általános (...), mint ahogyan azt a ragadozók világából vett speciális példák igazolni látszanak, és sokkal jelentősebb az életnek az érdekeltsége, mintsem a kölcsönös szembenállása." „A hangsúly azon van, írja, hogy minden erőszakhelyzetben van lefegyverző gesztus, és ezt kell keresnünk (...) A lényeg azonban annak a tudata, hogy az erőszakos eszköz a rosszabb megoldás. Minden jogosan alkalmazott erőszakot nem az ünneplés lelkiállapotában, hanem a mélységes szégyenkezés lelkiállapotában kell vállalni, és kell rá visszaemlékezni, annak tudatában, (...) hogy az igazi nagy cselekedetet, a lefegyverző gesztust, a szeretet lefegyverző gesztusát nem tudtuk megtalálni – csődöt mondtunk."

Ki ne ismerné föl ebben a személyes vallomásnak is beillő utalást az 1956. november 4-ét követő tömeges kivégzésekre? Ki ne venné a legjobb lélekkel tudomásul Bibó már-már evangéliumi emberszeretetét és megbékélésvágyát?

Ennek tudatában mondtam azt, hogy Bibó a történelmet nemcsak pragmatikus eseménysorozatnak, hanem az emberiség lelkibbé-szellemibbé formálódásának látja. Ez az európai társadalomfejlődés valódi értelme az ő szemléletében. Ezért látja a francia forradalmat az emberi társadalom és általában az ember méltóságának és

helyes közösségi életének megteremtésére tett legnagyobb homo sapiensi fordulatnak, és éppen azért sajnálja, hogy a forradalomban a guillotine lett a gonosz isten, és nem a szerinte mindnyájunkban megtalálható együttérzés és empátia. Szerinte a „szocialista" forradalom programja semmiben sem különbözött ezektől az értékektől. Ebben egy sok évtizedes megalázó diktatúra, a személyiség semmibe vételének tapasztalata után aligha érthetek egyet. Ami Oroszországban, aztán a megszállt országokban és a világ más részein ennek nevében történt, annak semmi köze az ember fölszabadításához, annál inkább a gépiesen működő „társadalomtechnikusok" irracionalizmusához éppúgy, mint a nácik faji őrjöngéséhez és népirtásához.

Hiába követte Danton és Robespierre fejének zsákba hullását Napóleon kezdeti humanizmusa, a Code Napoleon elveinek írásba foglalása és elterjesztése Észak- és Dél-Európában, a hatalmi mánia, a Wille zur Macht kitört a korzikai tüzértisztből. Be kellett következnie a borogyinói, az oroszországi csődnek, a száznapos visszatérés után a waterlooi végleges összeomlásnak. A Bourbonok visszatértek, nehéz melankóliába esett egész Európa. Hetven év kellett ahhoz, hogy Franciaországban újra megvalósulhassanak, ezúttal már visszavonhatatlanul a forradalmi vívmányok. Bibó összegzése kezdet óta derűlátással töltött el. Vitathatatlanná vált számomra, amit a „Szabadságjogok egyetemes nyugati technikájának" nevezett: a parlamentarizmus, a többpártrendszer, a sajtószabadság, a bírói jogvédelem. Mindez „a maga távoli keresztyén gyökereivel (...) az egyetlen reális és tartósan eredményes társadalomszervezési lecsapódása a keresztény erőszakmentesség programjának". Aláhúztam Bibó szövegében, és előadásaimban mindig hangsúlyoztam a következő lelkesítő részt: „Ennek döntő elemei a hatalmak szétválasztása, az általános választás útján létrejövő parlament, a parlamentnek felelős vagy valamilyen módon a nép által küldött és visszahívható vagy határidős végrehajtó hatalom (...) a sajtó-, gondolat-, gyülekezési és egyéb szabadságjogok, kiterjedt helyi önkormányzat (...) vagyis az erőszakmennyiség minimumra csökkentése és a szabadságmennyiség bátor növelése."

Bibó természetesen nem tekintette magát történelemfilozófusnak, mint az amerikai japán Fukuyama. Nem is juthatott arra a rövidlátóan optimista következtetésre, hogy a parlamenti rendszerek földgömbnyi elterjedése egyúttal a történelem végét is, vagyis az idők bibliás beteljesülését jelenti. Életéből már arra sem futotta, hogy a nagy európai vívmányt Magyarországon és a gyakorlatban is megismerhesse. Nekem, azaz nekünk, utódainak módunk volt lassan nemcsak látni, de belátni, hogy az erőszakmentesség és a szabadság eszméje a mindennapokban hány sebből vérzik. Bibó nem gondolt például arra, hogy miközben a politikusokat, pártok képviselőit, kormányfőt magunk választjuk, az újságírókat, médiagurukat ellenben nem választja senki, azok maffiák, pénzemberek eszközeivé válhatnak. A magyar alkotmányból még a visszahívhatóság paragrafusa is hiányzik. Persze mindez nem írható Bibó lelkesedésének és meggondoltságának a számlájára. Az már igen, amit első olvasásra, a 60-as évek végén annyira szépnek és bekövetkezőnek, reálisnak tartottam.

Az úgynevezett anarchiáról van szó.

Tanulmányának befejezése felé Bibó egy víziót rajzol föl. Idéznem kellene az egész, a humanista reménykedéssel készült szöveget. De csak az emlékezetemben leginkább megmaradt, akkoriban legnagyobb hatású, de ma már csak az óvatosan szemlélt jövőkép leírását tartom szükségesnek. Bibó cáfolja, hogy a Németh László-féle értelmiségi társadalomirányítás megvalósítható lenne. Az ő ideális államformája „a modern moralizált demokrácia". Ez eleve következik történelmi és emberszemléletéből, hiszen ő a homo sapiens spiritualizálását tartja akár a békés, akár az erőszakos társadalmi igazság megszervezése céljának. A modern demokrácia szerinte „nem a sokak uralmát, hanem az uralom megszüntetését" tűzi ki feladatául mint legjobb államformát. Hangsúlyozza, hogy ez nem egyszerűen erkölcsi követelmény, de egyúttal a hatalmon levők életbiztosítása is. Ezeket az alapelveket halálos komolyan kell venni. Közeledni kell az olyan intézményesített társadalom felé, „amelyben az uralom fogalmát fölváltja a kölcsönös szolgálatok fogalma, és így indul a társadalom egy bizonyos értelemben az anarchia felé, ahol uralom nincs".

Ennyi. És itt még kell állnom. Mert ez már nem történelmi eszmefuttatás, nem az emberiség fejlődéstávlata, hanem utópia. Arra is rá kell mutatnom, onnan ered a rendkívül meggondolt Bibó átlépése a valóságból az óhajok rózsafelhőjébe, hogy – mint sokan mások, mint Németh László és egyéb híres reformer is – összetéveszt két dolgot. Az egyik az emberi természet. A másik a társadalmi, uralmi, szabadságformák világa. Mert az utóbbin lehet változtatni, az előbbin nem. Az öt földrésznek az ősemberig visszanyúló millió éves története számomra azt tanúsítja, hogy még nem volt a földön olyan törzs, nemzetség, ókori város, középkori állam, újkori civilizáció, tudományos ismeretekkel elhalmozott modern kor, mint a mai is, amikor az ember meg tudta volna oldani erőszak nélkül is a konfliktusait. Amikor nem volt hódítás, háború, faji, vallási vérengzés. Nemrégen olvastam egy Bartók-életrajzban a nagy zeneszerző egyik levelének részletét. Mély megrendültséggel fejti ki benne, hogy az embert nem lehet megjavítani, tökéletesíteni, mint annyi próféta, filozófus, vallásalapító, párt képzelte. „Ez hát a sors és nincs vég semmiben?", kérdezhetem Vörösmartyval. Nincs, válaszolhatom erre a XIX. századi panaszra. Akkor még nem láthatták, hogy a szellem tovább hanyatlik a XXI.-ben is. „...a felvilágosodás örökösei egy szép napon felébredtek, és jeges rémülettel állapították meg, hogy egy olyan világmindenségben élnek, amelyből tökéletesen kiveszett a minőség – olyan világban, amelyet megfosztottak minden értékrendtől, jelentéstől, tudattól, minőségtől és önértéktől" – írja Ken Wilber amerikai pszichológus-rendszertörténész (*A működő szellem rövid története,* 2003). A válság folytatódik, hiszen már több mint kétszáz éve tart. Összecsapások, természeti katasztrófák várnak ránk. És természetesen erőfeszítések is, hogy megmaradjon a „kék csillag" eleven világa. És éljen az ember is, ez a Sziszüphosz, akinek akkor leszünk hűséges utódai, ha újra és újra fölgörgetjük a követ, noha tudván-tudjuk, hogy legurul.

Kovács István

CSÁNY LÁSZLÓ 1849-ES ÉS BIBÓ ISTVÁN 1956-OS HELYTÁLLÁSA

■ *A magyar nyelv értelmező szótárá*ban a helytáll ige első jelentése: „Küzdelemben a helyén maradva, onnan nem tágítva kitart, nem futamodik meg; a támadást bevárja, szembe néz vele és bátran harcol." Átvitt értelemben: „Híven kitart, hű marad."

E címszó első jelentéséhez a példamondatokat Arany János és Jókai Mór műveiből meríti a szerkesztő. Mivel Arany és Jókai példamondatai méltók előadásom címszereplőihez, nem az ige főnévi alakját citáltam bevezető mondatként. A helytállás magyarázatát ugyanis a következő példamondatok alkotják szerzőjük megjelölése nélkül: „Példás, rendíthetetlen, szilárd, törhetetlen helytállás: a szovjet nép rendíthetetlen helytállása a Nagy Honvédő Háborúban. Helytállásukon megtört a németek támadása. A béke ügye elválaszthatatlan a világ demokratikus összefogásától, helytállásától."

E fentebbi példamondatok ugyanis, amelyek a helytállást magyarázzák elsősorban annak sistergő bizonyítékai, hogy a Rákosi nevével fémjelzett kommunista önkényuralmi rendszer az 1956-os decemberi sortüzekkel, letartóztatásokkal, statáriális kivégzésekkel helyreállt s tartott akkor is, amikor az 1959-től kiadott értelmező szótár többedik utánnyomása az 1960-as évek közepén napvilágot látott. Hogyne tartott volna, amikor a Kádár örökébe lépő Grósz Károly még 1988-ban is öntudatosan hirdette a gyakorlatilag 1945-ben hatalomra került kommunista rendszer uralmának folyamatosságát, s az akkor felgyorsuló társadalmi-politikai erjedést ugyanolyan jelzőkkel illette, mint az 1956-os forradalmat.

A helytállás mindazonáltal azok közé a szavaink, fogalmaink közé tartozik, amelyet nem lehetett szétmaszatolni, elmállasztani, lejáratni, mint például a rokon értelmű kitartást, mivel térbe és időbe ágyazottan is áttetszenek egymáson mindazok, akik a helytállást egész életük példájával hitelesítették. De hitelesíthették egyetlen jól időzített gesztussal, szóval, mondattal vagy akár beszédes hallgatással is. Hitelesítették akkor is, ha azért halál járt. Mint erre a hóhérszerepet játszó bíráit leleplező és ezért agyonvert 1956-os mártír, Szilágyi József helytállása a példa.

Szent Ágoston érzékletesen elemzi az időnek mint emberi találmánynak a tulajdonságjegyeit. Az időtlenség ebben az értelemben nem örökkévalóság. Vagyis sajátos foglalata az emberi létezésnek. Így az időtlenségben mindenki kortársa lehet a másikának. Igazi kortársakká azonban csak a sorsuk és cselekedeteik morális karátjai által egyenértékű emberek lehetnek. Ebben a vonatkozásban az 1849 tavaszán függetlenné lett Magyarország kormányának közmunka- és közlekedésügyi minisztere,

Csány László és az utolsó Nagy Imre-kormány tárca nélküli minisztere, Bibó István szinte magától értetődően kortársak. Köznapibb módon tudatosíthatja ezt persze az a tény is, hogy 1848/49 forradalma és szabadságharca, valamint 1956 forradalma és szabadságharca jelképrendszerükben, követeléseik tartalmában, résztvevőik, hőseik lelki töltetében, tettrekészségük hevületében, áldozatkészségük megrendítő hasonlóságában és persze cserbenhagyottságukban iker-eseménysorai egymásnak...

Csány László Zala megye szülötte, s Deák Ferencnek szinte tőszomszédja, miután 1810-ben, húszéves korában elvégezte a győri jogakadémiát, és beállt katonának. Származásán kívül a napóleoni háborúk szelleme is erre a lépésre sarkallhatta. Öt esztendő múlva már mint a Radetzky huszárezred alhadnagya – Széchenyi István társaságában – részt vett a Joachim Murat ellen vívott nápolyi hadjáratban, amelyben meg is sebesült. Három év múlva hátat fordított a katonaságnak, s újabb öt év elteltével bekapcsolódott a közéletbe.

A közvetlen politikai küzdelem színterét közel negyedszázadon át Zala megye jelenti. De itt már a kezdet kezdetén mély vízbe veti magát: felszólal a kormány törvénytelen újoncozása ellen. És végig ott találjuk az ellenzék felkészült, jól érvelő hangadói között. Amikor a kormány az 1840-es években ismét megkísérelte az ellenzéki megyék pacifikálását, a Zala megyébe küldött főispáni helyettes, gróf Festetics Leó kemény, de tisztességes ellenfélre talált Csány Lászlóban. Személyiségének, fellépésének hatása alól maga Festetics gróf se tudta kivonni magát. Emlékiratában így jellemezte Csányt: „A magánéletben teli értelemmel, teli becsületességgel, igazságos, megveszthetetlen bíró a jogi ügyekben, nagyszerű szónok, de politikai nézeteiben tekintetnélküli, rideg, megrendíthetetlenül ragaszkodó saját ellenzéki elveihez, meggyőződéséért életével áll jót... Azt lehet mondani, hogy a legfigyelemreméltóbb jellemek közé tartozott."

E szavak, jelzők többségével Bibó Istvánt is jellemezhetnénk. Csány szerencsésebb korban született, mint ő. A reformkor legkiemelkedőbb képviselői közé tartozva formálója volt a – mai szóval – rendszerváltoztató folyamatoknak, amelyek célja a jogegyenlőségen alapuló civil társadalom megteremtése volt. 1843-tól a Zala megyei védegylet legbuzgóbb szervezője, s két évvel később alapítója és választott elnöke a nagykanizsai Takarékpénztárnak. Ugyanebben az évben vállalta ő is, hogy önkéntesen részt vállal a háziadó terheiben, és kész országos szinten is adózni. Ezzel a gyakorlatban is demonstrálta a közteherviselés valósággá tehető eszméjét. 1847-ben belépett a „Pesti" és „Nemzeti Körök" egyesüléséből létrejött „Ellenzéki Körbe". Apránként megérett azokra a feladatokra, amelyeknek elvégzésével a következő év forradalmi változásai által teremtett első, csak a parlamentnek felelős magyar kormány megbízta.

Az ugyancsak jogi végzettségű Bibó István szellemi felkészülésének, sajátos politikai szerepvállalásának évtizedét, a világgazdasági válság sokkja által gerjesztett harmincas éveket ő maga reformkorszaknak hívja, más értelemben persze, mint az előző század Reformkora volt. A vele 1976-ban készített interjúban fejti ki, hogy

az 1930-as évek első felében „volt a magyar társadalmi és politikai fejlődésnek egy öntörvényű mozgása és elindulása, ami ha magában marad, akkor – fura hasonlat – valami olyan dolognak kellett volna elindulnia, ami most [az 1970-es évek derekán – K. I.] Spanyolországban zajlik. Vagyis: az uralmon lévő félfasiszta, félreakciós oligarchia önbizalma meginog, az oligarchia elöregszik. Sorompóba lép egy csomó reformszükséglet, amelyek lassan egyértelműekké, mindenki által elfogadottá, mindenki, az oligarchia szoros érdekviszonyaiba bele nem ágyazott és bele nem merevedett ember számára magától értetődővé válnak: földreform, a parasztság felemelése, társadalmi változások, a munkásság helyzetének a változása. Közben marad a fennálló hatalom önmagát megőrző ereje, amely szeretne a dolgoknak utánaengedni, de retteg attól, hogy mindez kommunizmussá fajulhat, és ez ment volna folyamatosan az 1930-as évektől, míg '40-re, '50-re talán lett volna belőle valami öntörvényű dolog. Ezt keresztezte a hitleri Németországnak a megjelenése a színen." (Elgondolkodtató az idézett interjúrészlet első fele: mintha a kommunisták 1980-as évek végi hatalomátmentéséről is szólna.)

Ennek következtében – tehetjük mi hozzá – 1940-ben már javában dúlt a II. világháború, amelynek első egy és háromnegyed évében a hitleri Német Birodalom és a sztálini Szovjetunió szövetségesek voltak, s 1950-re a Moszkva legjobb tanítványaként számon tartott Rákosi Mátyásnak és klikkjének sikerült kiépíteni a bolsevik típusú diktatúrát Magyarországon.

Míg Csánynak bő negyedszázad adatott a közvetlen politikai cselekvésre, az ily korszak Bibó számára 1945 elejétől alig másfél év. Ennyi időn át vezette a belügyminisztérium főtisztviselőjeként előbb a közigazgatási, majd törvényelőkészítési osztályt. Ennél nagyobb cselekvési perspektíva bő tíz év múlva nyílt meg előtte azáltal, hogy 1956. november 3-án a Nagy Imre kormány tárca nélküli minisztere lett. Másnap a szovjet fegyveres beavatkozással szembefordulva egy személyben képviselte az egész kormányt és a köztársasági elnöki hivatalt.

Míg Bibónak három nap adatott a Parlament falain belül politizálni sajátos módon és eszközökkel, Csány három hónapon működhetett miniszterként. A miniszteri eskűt 1849. május 13-án vagy 14-én tette le Debrecenben, s azonnal hozzáfogott minisztériuma megszervezésének. Mint a Jelačić bán és császári tábornagy katonai készülődését, horvátországi mozgását 1848 nyarán ellenőrző drávai védvonal megszervezőjének, majd a feldunai hadtest, s később az erdélyi hadsereg kormánybiztosának volt tapasztalata nagyobb embertömegek mozgatásában, az élelmiszer- és lőszerszállítás útvonalainak, eszközeinek megszervezésében, de tudta, hogy minisztériuma csak a legkiválóbb szakemberek bevonásával működhet jól. Néhány hét múlva készülőben voltak a Szolnok–Debrecen–Kolozsvár és a Szolnok–Arad vasútvonalak tervei... Miközben Magyarország felé 200.000 fős orosz hadsereg masírozott.

A világtörténelem páratlan szcénája, ahogy a Parlament egyetlen írógépének kattogása elnyomja a szovjet tankok dübörgését százhét évvel később. Egyetlen embernek köszönhetően, aki nem adta föl, kellő időben a helyén maradt; helytállt. A leigázott, de még magát még nem adó ország parlamentjében fogalmazott írásaival nemcsak a tizenkét nap szabadságától mámoros polgártársainak adott hitet, hanem a nagyhatalmi sunyiságot józan politikai óvatosságként beállító világ lelkiismeretét is felrázta.

„Magaviseletével, egész lényével kivált a magyar forradalom valamennyi polgári államférfia közül: bizalmat gerjesztő, s egyszersmind tiszteletet parancsoló ember volt." Ez a jellemzés pontosan ráillik az 1956-os forradalom Bibó Istvánjára. Pedig Görgei Artúr tábornok írta Csány Lászlóról, akivel mint a feldunai hadsereg kormánybiztosával nemegyszer összezördült. Ennek dacára senki sem állt ki úgy Görgei mellett Kossuthnál, mint Csány. 1849. augusztus 6-án a kormányzó által favorizált Bem helyett, Csány Görgei Artúrt látta volna inkább a fővezéri poszton.

Amikor Görgei a fegyverletételre készült, Csány nem követte minisztertársait Törökország felé, hanem a hadsereggel maradt. Pedig maga Görgei is kérte, hogy meneküljön. Nevelt fiának, Schmiedegg Károlynak írt búcsúlevelében is szól arról, hogy miért nem hagyta el az országot: „...megszökhettem volna, úgy mint a többi miniszterek, de én a szökést éppen úgy, mint az öngyilkosságot gyávaságnak tartom, ha használni nem bírtam hazám ügyének, annak tudok mártírja lenni."

Intelmül hozzáteszi: „A politikát eddig sem szeretted, és igazad volt, ne avatkozzál abba soha, az az élet nyugalmát elrabolja. Folytasd gazdaságodat, és nősüljél meg, kedves barátom, bizony-bizony mondom, ha van földi boldogság, úgy azt csak a házi, nyugalmas, családi élet nyújthatja."

A családi élet boldogsága az agglegény Csányval ellentétben Bibó Istvánnak megadatott.

Csányt az őt elfogó oroszok augusztus végén adták át a császári hatóságoknak. Szeptember 26-án állították hadbíróság elő, s másnap felségárulás vádjával mondták fejére a halált.

Bibó István bírósági tárgyalása egy hétig tartott. 1958. augusztus 2-án ítélték életfogytiglani börtönre. Hogy nem kötél általi halálra, az talán Néhru, indiai köztársasági elnök közbenjárásának s a Nagy Imréék kivégzését követő világ-felháborodásnak köszönhető.

Feltűnő a rokonság a két szabadságharc leverését követő politikai perek jellege között. Ezt nem azok bosszúszomja, hanem koncepciózus volta adja. 1849 őszén a magyar politikai elit lefejezése és a társadalom megfélemlítése, Magyarország megtörése volt a cél. 1848. október 3-án a magyar országgyűlés törvénytelen feloszlatása napján az uralkodó közkegyelmet hirdetett az addigi politikai cselekedetekért. Vagyis október 3. előtti tetteiért elvileg senkit se lehetett volna felelősségre vonni. Ennek ellenére Csány László egész működését „egységes egészként" tárgyalták. Ennél is szembeszökőbb, szinte a XX. századi totalitárius rendszerek politikai bírósági eljárásaira emlékeztet Batthyány Lajos miniszterelnök pere. Ő ugyanis október 3. után

tényleg alig játszott politikai szerepet. Mivel a magyar országgyűlés október 3-ai feloszlatása törvénytelen volt, Csány joggal védekezett azzal, hogy ő hazája és törvényes király iránti kötelességét teljesítette, hozzátéve, hogy ártatlan, és az ő lelkiismerete tiszta. A hadbíróság elnöke erre – a legenda szerint – e szavakkal akarta Csányba fojtani a szót: Batthyány is ezt mondta, mégis szemétdombra került. Csány riposztjára, miszerint „Az is a hazám földje", már nem tudott mit válaszolni.

Csány Lászlót 1848. október 10-én akasztották fel báró Jeszenák Jánossal, Nyitra megye főispánjával, Nyitra és Esztergom megye kormánybiztosával együtt. Az 1849-ben és 1850-ben kivégzettek és bebörtönzöttek zöme a reformkori változások hajtómotorját alkotó, hazafias érzületű magyar nemesek és arisztokraták közül került ki. Mi sem természetesebb, hogy a Kádár vérbíróságai által kivégzettek többségét – a proletárinternacionalizmus leghívebb támaszainak hirdetett – munkások alkották.

Pálffy János, a Marczius Tizenötödike főszerkesztője így jellemezte Csány Lászlót: „Törhetetlen lelkierővel roncsolt testben, munkálva mindig zajtalanul és szerényen, de vaseréllyel, nélkülözve kényelmet, ápolást, szükséget, tűrve fáradalmat, sanyart hallgatagon, buzdítva példája által, fenyítve szelíden vagy szigorúan. (...) Csány László egyike azon ritka s korunkban már alig föllelhető határozottan jellegzett római jellemeknek, melyeknek haza és becsület mindenök, s melyek előtt barát és ellenség kénytelen tisztelettel meghajolni. Csány egy nagyszerű republikánus jellem, e magasztos ősalakok minden erényeivel. Az ily férfit csak rendkívüli idők s viharos belrázkódás emelheti felszínre mint gyöngyöt s mint vigaszt az emberiségre, ellentétül azon tömérdek szemét és salakért, melyet ugyanazon hullámjáték korbácsol fel a féketépett szenvedélyek tengermedréből."

Pálffy mintha Bibó Istvánt is jellemezte volna e sorokkal.

Lovász Ádám

BIBÓ ISTVÁN MUNKÁSSÁGÁNAK TÁRSADALOMPOLITIKAI VONATKOZÁSAI

■ Mint minden filozófus esetében, Bibó István gondolatvilágát is leginkább saját szavain keresztül ismerhetjük meg. Én elsősorban társadalompolitikai elveire és javaslataira hívnám fel előadásommal a figyelmet. Külpolitikai, társadalomfilozófiai és politológiai témájú írásaiból egyaránt idézek. Minden idézet tartalmaz aktuális javaslatokat és figyelmeztetéseket. Döbbenetes, hogy évtizedek, olykor több mint fél évszázad távlatából mily időszerű Bibó. Legjobb művei (gondolok itt például *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című 1946-os tanulmányra) a mai napig, szinte szóról szóra aktuálisak. Vissza-visszatérő mozzanat lesz a kora huszonegyedik századi állapotok összehasonlítása az eredeti bibói vízióval, ami gyökeresen különbözik az aktualitás terén működő, de hangsúlyozom, egyre kevésbé működő és működőképes, globális kapitalizmus valóságától.

Bibó széles látókörű, igazán globális szemléletű közíró volt. Legfőbbképpen, különösen szakmai életének korai fázisában a nemzetközi jogi kérdések foglalkoztatták. De nemcsak az 1930-as években írt ebben a témakörben, hanem jóval később is. 1965 és 1974 között írta meg *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai* című tanulmányát. Noha számos kérdésről és nemzetközi jogi konfliktusról esik szó benne (például Ciprus és Palesztina), ám számunkra különösen érdekfeszítőek lehetnek a nemzetek integrációjáról írottak. Látszólag nem társadalompolitikai kérdés ez, de lássuk csak, mennyire nagyon is társadalmi kérdésként kezeli:

„...az integráció útja nem a nemzetállam fázisának az átugrásán keresztül, hanem a nemzeti keret külső stabilizálódásán és belső szabadságtartalmának a megnövekedésén át vezet. A nemzetfeletti integráció felé nem azoknak a nemzeteknek az akarata, az önrendelkezése indul el a legnagyobb lendülettel, melyeknek erre gazdasági és művelődési elmaradottságuk folytán a legnagyobb szükségük lenne, hanem azoké, amelyekben nemzeti kereteik stabilizáltsága és nemzeti egzisztenciájuk biztosítottsága folytán a demokratizmus és nemzeti tudat harmóniában tudtak maradni, vagy újból harmóniába tudtak kerülni. A nemzeti tudat és nemzeti keretek elleni nem nagyon kilátásos küzdelem helyett tehát sürgősebb és gyakorlatibb cél annak az útját keresni, hogyan lehetne a nemzetalakulásnak sok ponton nagyon keserves folyamatát az alakuló nemzetek számára minél simábbá és zökkenőmentesebbé tenni, a már kialakult nemzetek számára pedig a befejezettség és biztonság állapotát létrehozni."[1]

1 Bibó István: *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai.* In: *Válogatott tanulmányok*, Budapest, Magvető Kiadó, 1990, 382–383.

Bibónak kedvelt módszere volt az általa idézett szövegeket mondatokra bontani, és mondatonként elemezni azok lényegi tartalmát. A szerző minden, nemzetek feletti integrációs szervezetről beszél. Érthetjük akár a kortárs európai intézményrendszerre is. Teret nyert a világban egy olyan politikai és társadalmi irányzat, mely szerint a globalizáció és integráció önmagában jó és kívánatos dolog. Az e nézetet vallók az integrációt mint olyat *de facto* a történelem fejlődésének alaptörvényeként kívánják elfogadtatni, és ily módon, ha pozitív következményekkel jár a benne résztvevők számára, ha nem, mindenáron kitartanak mellette. Ezzel a már akkor jelen lévő nézettel szembeszáll Bibó. A különálló nemzetállamok sikeres integrációját csakis a belső szabad létállapot elérése biztosíthatja. Bibó nem a nacionalizmust állítja szembe az internacionalizmussal, mert világosan látja, hogy hamis a kettő közti ellentét. Ezt az alapjaiban hazug tematikát teljesen félredobva, az egyes nemzetek belső életét és a nemzetek közötti együttműködést egységes valamiként kezeli. Az egyik következik a másikból. Gyenge, felbomlófélben lévő nemzetek csakis gyenge, szertefoszló egységeket hozhatnak létre. Bibó megállapítja, hogy csak a nemzeti egzisztenciájukban biztosított, erős demokratikus hagyományokkal rendelkező országok hozhatnak létre igazán sikeres integrációt. Ez a kulcsa annak, hogy megérthessük, miért került éppen a huszonegyedik század elején strukturális és, megkockáztatom, végzetes válságba az európai integráció. „A nemzeti tudat és nemzeti keretek elleni nem nagyon kilátásos küzdelem helyett tehát sürgősebb és gyakorlatibb cél annak az útját keresni, hogyan lehetne a nemzetalakulásnak sok ponton nagyon keserves folyamatát az alakuló nemzetek számára minél simábbá és zökkenőmentesebbé tenni, a már kialakult nemzetek számára pedig a befejezettség és biztonság állapotát létrehozni." Megfontolandóak ezek a szavak az európai döntéshozók számára. Egy dolog nemzeti hatásköröket csorbítani, más dolog életképes intézményrendszert létrehozni. Ha túl gyors az integráció, a nemzeti hatásköreik gyakorlásához eleve túlzottan gyenge országok végképp magatehetetlenné válhatnak. Az utóbbi években számos szakember figyelmeztetett arra, hogy az európai intézményrendszer jelenlegi formájában fenntarthatatlan. Bibó István ezt négy évtizeddel ezelőtt megtette. Itt szó sincsen semmifajta maradi nacionalizmusról. Ő maga sem tagadta a minél nagyobb méretű integrációk fontosságát a társadalom fejlődésében. A minél összetettebb társadalmi rendszerek alapigénye a fokozódó nemzetközi együttműködés. Ám csak szabad és erős nemzetek együttműködése lehet egyben sikeres és kívánatos. Amennyiben hiányos a szabadság belső téren, az integráció sem egy szabad társuláson alapuló, szerződéses viszonyt fog megtestesíteni, hanem egy kényszerű, kívülről erőszakolt egységet fog képezni, esetleg egy föderális birodalmat. Íme Bibó gondolatai: „...előtérbe került egy olyan felfogás, mely minden körülmények között szorgalmazza a federációk alakulását, fenntartását és a széthúzó tendenciákkal szemben való megvédelmezését, éspedig elsősorban nem azok szabadságtartalma miatt, hanem azért, hogy ilyen módon nagyobb, életképesebb, magasabb integráció felé mutató egységek jöjjenek létre, s elsősorban ennek eszközeként tekinti a federáció szabadságtartalmát is, mint ami képes a tagok számára az egyesüléshez való kedvet növelni. E szerint a feltevés szerint minden federáció, mely létrejöttével az addiginál nagyobb államkeretet hív életre, már azért is értékes, viszont minden tendencia, mely a federációk létrejöttét akadályozza, vagy a meglévőket bomlasztja, szükségképpen az olyannyira szükséges magasabb integrálódás kárát jelenti.

A federációk ilyenfajta, önmagáért való értékelése a szempontok és fogalmak összezavarásához vezet, s így nagymértékben tévútra vezető. A federáció belső, sajátos értékét a dolog természete szerint csak annak belső szabadságtartalma döntheti el: egyrészt az, hogy mennyi szabadság, igazságosság, valóságos önrendelkezés, békés együttélés valósul meg a federáció szóban levő formája által, másrészt az, hogy menynyi megegyezés, közös akarat, közös nemzetalakulási elhatározás vagy nemzetfeletti egyesülési szándék, belső homogenitás vagy affinitás, tisztázott közös alapelv, közös terv, közös érdek tartja össze."[2]

A federáció elvét, mint olyat nem bírálja a szerző. Magától értetődő, hogy minden emberi közösség igyekszik saját céljai elérése érdekében másokkal együttműködni. Végső soron a történelemnek van egy olyan tendenciája, amely szerint az emberiség a kezdeti ősközösségtől lépcsőnként eljut a tökéletes Egyig, az egy világállamig. Az Egy állapota lehet jó vagy rossz létállapot: Bibónál az Egy fogalma magában hordozza az egység részeinek belső autonómiáját. Az Egy nála nem zárja ki a többes számot sem. Az Egy részei megőrzik plurális többféleségüket. De a világállam gondolata, meg általában a föderális gondolat korántsem ilyen toleráns a valóságban, amint Bibó is nagyon jól látta, mikor a Szovjetunió felé tekintett. „A federációk (...) önmagáért való értékelése a szempontok és fogalmak összezavarásához vezet" – a legmesszebbmenőkig egyetérthet ezzel a mondattal minden racionális gondolkodású, humanista ember. A huszadik század bűne volt, hogy a politikum, azaz, az életnek egy szűk területe uralkodott el az élet fölött. Bibó István minden egyoldalúságot mellőzött, beleértve a politikai struktúrák öncélúságát is. Ha ma megfigyeljük a híreket, nem esik szó egyébről, mint ilyen-olyan pénzügyi és politikai intézmények „megmentéséről", „kimentéséről". Keserű irónia, hogy korunkban a „mentőcsomag", „mentőakció" szavakat leggyakrabban pénzintézetek vagy pénzintézeteknek eladósodott államok megmentésére alkalmazzák. Emberek megmentésére számottevően alacsonyabb összegek és kevesebb akarat jut. Ilyen szempontból él és virul az a fajta torz gondolkodás, ami ellen Bibó is küzdött: számos esetben az intézmények elsőbbséget élveznek azokkal a hús-vér emberekkel szemben, akiket (elvileg) szolgálni hivatottak. A „belső homogenitás" kérdésköre is mindenképpen érdekesség, hiszen a globalizáció viszonyai között nagymértékű heterogenitás keletkezik nemzeti társadalmakon belül. A leszakadó kistérségek még inkább perifériára szorulnak, a fej-

2 U.o. 384.

lett kistérségek viszont felzárkózhatnak, amikor kedvező a világgazdasági széljárás. A globalizációnak e tendenciája a belföldi fejlettségbeli különbségeket növeli, miközben elméletileg a globális piaci erők kiegyenlítik az egyes nemzetgazdaságok közti szakadékokat. Ha ezt végiggondoljuk józan bibói logikával, arra következtethetünk, hogy lehetetlen egyik a másik nélkül. Vagyis arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az egyes országok közötti fejlettségi eltéréseket csak fokozhatja a globalizáció jelenlegi formája, amennyiben az állam nem igyekszik ellentételezni ezeket a hatásokat. A föderációk értékét Bibó szerint csakis azok belső szabadságtartalma döntheti el. A nemzetek feletti integráció önmagában tehát nem a fejlődés elősegítője, és önmagában nem teremthet átláthatóbb hatalmi viszonyokat. A hatalomgyakorlás tematikája különösen foglalkoztatta Bibót. Nem „csupán" politikai jelenségként, hanem összetett társadalmi–gazdasági–kulturális folyamatként:

„A liberális demokrata általában kötelességének tartja, hogy megálljt kiáltson, amikor a tulajdon szentségét bárki érinteni akarja. És ez azt jelenti, hogy a tulajdonnak olyan formái, amelyek méreteiknél fogva már nem tulajdon jellegűek, hanem egyszerűen a hatalom eszközeivé válnak, a liberális demokratizmus védőszárnyai alá kerülnek."[3]

Arra a gondolati zsákutcára figyelmeztet bennünket Bibó, amelybe a klasszikus liberálisok tévednek, akarva-akaratlanul. A hatalmat csupán politikumként értelmezve, a liberális teoretikusok a politikum mindennemű beavatkozását a politikai hatalmat közvetlenül nem gyakorló szereplők életébe elnyomó, antidemokratikus gaztettként értelmezik. Egy kalap alá veszik, legalábbis gazdaságelméleti síkon, a nagyvállalatokat és nagyvállalkozókat az átlag állampolgárral. A Bibó által képviselt szabadságeszme nem tűri az erősek védelmét a gyengébbekkel szemben. A kevesek szabadsága nem ütközhet a társadalom érdekeivel. A nagyobb közösség érdekei megkövetelik, hogy a hatalmi túlsúllyal bíró szereplők ne érvényesíthessék gazdasági hatalmukat. Ennélfogva szükséges egy nagyobb hatalom, a nép által irányított és ellenőrzött államhatalom jelenléte, amely korrigálja a szabadpiac torzulásait, és felszámolja a monopóliumokat, kartelleket, mielőtt aránytalan politikai és gazdasági befolyáshoz jutnának. Ebből a szempontból szükséges teret engedni az államhatalomnak, hogy a többség szabadsága ne korlátozódjon a magánérdek szabadsága által. A szabadság Bibónál többet jelent a szavazati jognál: akárcsak a hatalmat, a szabadságot sem pusztán politikai, hanem gazdasági és társadalmi létállapotként tárgyalja. *Az európai társadalomfejlődés értelme* Bibó talán legfontosabb munkája, mivel benne található valamennyi nézete a társadalmi kérdésekről. A szabadság fogalmát, egyszerűen, közérthetően, de mégis emelkedetten, a következőképpen foglalja össze:

3 Bibó István: *A kapitalista liberalizmus és a szocializmus-marxizmus állítólagos kiegyenlíthetetlen ellentéte.* In: *Válogatott tanulmányok*, Budapest, Magvető Kiadó, 1990, 780.

„Ha azt akarom, hogy az engemet fenyegető halálveszedelmek ellenére is, az engemet gyötrő félelem ellenére is hatalmasnak, erősnek érezzem magamat, akkor ennek a legelsődlegesebb útját az látszik megnyitni, ha embertársaimat kényszeríteni tudom saját akaratom alá vetni, és ugyanakkor a más által gyakorolt kényszer az, ami többszörösen fel tudja fokozni a bennem élő félelmet. És ezzel szemben merül fel az a szükséglet, hogy a más kényszerétől mentes, az attól való félelemtől mentes, vagyis szabad legyek. És ezzel kapcsolatban az egész kifejtendő elgondolásnak az alapgondolatát már most előrevetítem azzal, hogy nagyon lényeges felismerés az, hogy a más ember kényszerítése útján való hatalomszerzés és a félelemtől való megmenekülésnek ez az útja hamis. Tehát tévútra vezet, ha a hatalom, a kényszer, az erőtudat fokozásával akarok megszabadulni a félelemtől. A félelemtől pontosan úgy szabadulhatok meg, ha sem én nem állok embertársaimnak nyomasztó kényszere alatt, sem én nem tartok embertársat nyomasztó kényszer alatt."[4]

Bibó a lehető legtisztábban kifejti, hogy a szabadság nem egyéb, mint a külső kényszertől, illetve a félelemtől való mentesség. Ebben a megközelítésben egy autoriter módon igazgatott társadalmi rendszer keretein belül maradva senki sem nevezhető igazán szabadnak. Egy római császár, egy katonai diktátor, egy kommunista párttitkár vagy egy felsőbb szintű menedzser, minden kiváltsága ellenére, nem nevezhető szabad cselekvőnek, mert társadalmi pozíciójánál fogva állandóan résen kell lennie, nehogy elveszítse társadalmi rangját. Azért muszáj e személyeknek látványosan is gyakorolniuk hatalmukat, hogy leplezhessék a bukástól való félelmüket. Bibó eszmerendszerében csak akkor képzelhető el igazi szabadság, amikor az alá-fölérendeltségi viszony megszűnik mint meghatározó társadalomszervezési elv. A kevesek uralma a többség felett magát az elitet is bebörtönzi egy zárt léthelyzetbe. Ennek legdrasztikusabb példáját a mai Sao Paolóban találhatjuk, ahol a gazdag oligarchák csak helikopterrel mernek közlekedni, teljesen elkerülve az általuk kizsákmányolt társadalom többi csoportját, mivel életveszélyes vagyonos embernek utcára lépnie a bűnözés miatt. Mi másnak lehet ez példája, mint annak, amikor kölcsönösen egymás „nyomasztó kényszere" alatt állnak különféle társadalmi csoportok? Szomorú és elkeserítő, hogy hová juthatnak társadalmak. Ahhoz, hogy a gazdasági élet is mentes lehessen az alá-fölérendeltségtől, Bibó a következőt javasolja:

„Az azonnali kisajátítás alá nem szükségképpen eső kapitalista területekre nézve nagyon fontos volna viszont olyan új jogi és szervezeti formákat találni, amelyek a finánctőkének az egész termelést szolgaságba döntő működésével szemben az egész kapitalista szervezkedés alapintézményét, a részvénytársaságot indítják más szervezeti formák irányába. A tulajdonnak alapvető jogi tartalma az, hogy egy adott tárggyal kapcsolatban minden olyan nyereség, amit valaki valamilyen jogcímen nem

4 Bibó István: *Az európai társadalomfejlődés értelme.* In: *Válogatott tanulmányok.* Budapest, Corvina, 2004, 155.

visz el, a tulajdonost illeti meg. Ha ezt most átvisszük a részvénytársaságra, akkor a részvénytársaság azáltal válik hamis intézménnyé, hogy a részvénytársaságban a tulajdonos pozitúrája elvileg a részvényesek együttesét illeti meg (...). Ez a szituáció eredendően hamis. Azok az emberek, akik részvényeket vásárolnak, nem tulajdont akarnak szerezni, hanem a pénzüket akarják hasznosítani, forgatni. Ennélfogva az őket megillető természetes pozitúra a hitelező pozitúrája. Olyan részvénytársasági formát kell tehát találni, amiben a részvényes nem a tulajdonos helyén áll, hanem a hitelező helyén; (...) Azokban az országokban, amelyekben a szocializmusra való fokozatos átmenet a program, olyan részvénytársasági formát kell találni, ahol a tulajdonos pozitúrája a dolgozók összességét illeti meg. Tehát nem a részvényesek összessége fizeti ki a vezérigazgatótól az utolsó munkásig az összes dolgozót, hogy azután a nyereség az övé legyen, hanem a dolgozók összessége fizeti ki a pénzt hozó részvényesekben megtestesülő hitelezőket, hogy azután minden megmaradt nyereség a dolgozók összességét illesse meg. Ez nem egyszerű dolog, mert nem mindig van nyereség. A dolgozók olyanféle átállása, hogy ők az ipari létesítményekkel szemben a tulajdonos magatartását vegyék föl, és adott esetben veszteségek vagy legalábbis jövedelemcsökkenések kockázatát is vállalják, nagyon nehéz átnevelési feladat, de pontosan ez az igazi probléma, és ezt a problémát nem lehet megkerülnünk. Ha állami tulajdonba vesszük az egész tőkés-tulajdont, attól a munkás még nem lesz tulajdonos; magatartása sem lehet a tulajdonosé; csakis a munkásönkormányzatnak és a munkástulajdonnak bevezetésével érhető el – több nemzedékre terjedő átalakulás keretében –, hogy a munkásság, a létesítmény, a berendezés, a gyár, a termelőeszköz tulajdonosi magatartását ki tudja fejleszteni."[5]

Bibó leleplezi a gazdasági hatalomgyakorlás tőkés formáját, valamint azt a gazdasági–jogi hazugságot, ami a tulajdonosok helyébe lényegében hitelezőket, vagyis az úgynevezett „részvényeseket" ülteti, holott leginkább azok az emberek lennének jogosultak a „tulajdonosi" döntések meghozatalára és a tulajdonosi jogok, kötelezettségek gyakorlására, akik egy adott vállalkozásnál dolgoznak. Eképpen megkülönbözteti a családi vállalkozásoktól (ahol a tulajdonos egyben munkát is végez) a befektetők által tulajdonolt és igazgatott nagyvállalatokat. Nem szükséges őszerinte a kisvállalkozásokat államosítani. Sőt, kimondottan károsnak és a szocializmus ügyének ártalmasnak találja. A kommunista államosítás helyett a munkavállalók tulajdonossá tételét javasolja, az új társadalom gazdasági jogi alapjaként. Polgárokká, vállalkozókká kívánja tenni a bérből és fizetésből élőket, ily módon kiküszöbölve a tőkével rendelkezők és nem-rendelkezők közti egzisztenciális ellentétet, anélkül hogy valami képtelen utópiát kelljen létrehozni, ahol csak egyfajta tulajdonforma létezik. A mai napig izgalmas ez a gondolat. A munkásönkormányzat jelenti Bibónál, a világ külpolitikai bajainak orvoslása mellett, a szabadság elérésének kulcsát és egyben betetőződését. 1956 világtörténelmi jelentőségét a gazdasági rendszernek abban a demokratikus megszervezésében látta, amit a forradalmárok rövid ideig megvalósítottak. Az önkormányzó munkahelyek intézményesülésével véget érhet az a kettős kényszer, ami véleménye szerint jellemezte az összes eddigi emberi társadalmat: az erőszaktól és a létbizonytalanságtól való félelem. Lehetségesnek tart egy olyan társadalmat, ahol nem az éhhaláltól vagy kilakoltatástól való félelem ösztönzi az embereket a jobb munkára, hanem a jól felfogott tulajdonosi önérdek. Bibó szocializmusa polgári szocializmus. Ha megvalósítható, ha nem, mindenképpen megvalósítandó.

5 U.o. 197–198.

Dénes Iván Zoltán

ÚJJÁÉPÍTÉS ÉS ALAPÍTÁS

I.

A modern demokratikus társadalmakban különböző értékvilágú és világnézetű állampolgárok élnek együttműködve egymással. Tudomásul vették és folyamatosan tudomásul kell, hogy vegyék: nincs egyedül üdvözítő értékrend, amelyet valamenynyien elfogadnának. Ezt megmutatták a XVI–XVII. század vallásháborúi, különösen a harmincéves háború, amelyben katolikusok és protestánsok egyaránt meg voltak győződve arról, hogy ők és csakis ők tudják az üdvözülés egyedüli útját, ám egyiknek sem volt elég fizikai ereje ahhoz, hogy meggyőződését a másikra rá tudja kényszeríteni. Emiatt bele kellett törődniük abba, hogy nem tudják az egyedüli, helyes ösvényre téríteni az elbitangoló nyájat, el kell tűrniük, hogy azok a maguk hite szerint imádkozzanak. Nem fogadták el a más meggyőződést igaznak, továbbra is megbélyegezték annak vallóit, de elviselték, hogy idegen országokban, majd saját országuk távoli vidékein az „eretnekeknek", az „Antikrisztus híveinek", a „bálványimádóknak", a „pápistáknak" imaházaik és gyülekezeteik legyenek. Később már azt is eltűrték, hogy saját településük szélén építsék fel gyülekezetük házait, ám annak ajtaja nem nyílhatott a város, a falu középpontja felé. Ezt a toleranciát pedig egyre inkább kénytelenek voltak kiterjeszteni a más hitűekre, a más kultúrájúakra, a jöttmentekre, sőt még az ateistákra is, majd a más szexuális szokást követőkre. Igaz, a XX. század vallásháborúi, a totális rendszerek intézményesített polgárháborúi mindezt sok helyütt megsemmisítették, ám a totális rendszerek bukása után helyreállt a polgárháborútól mentes állapot azzal a különbséggel, hogy a helyreállítás, az újjáépítés egyben alapítás is volt. Az egyenlő emberi méltóság, a szabadság és a demokrácia elvein alapuló társadalomszerveződés megalapítása, amely az emberi életet az emberi méltóságba tartozónak tekinti.[1]

Elterjedt magyarázat, amely a nacionalizmus térhódításában látja újjászületni a vallásháborúk mindent elsöprő fanatizmusát. Annál inkább, hiszen a totális ideológiák ellenségképét, az osztály-, illetve a faji ellenséget a nemzeti ellenségre cserélve megmarad a világkép egésze, annak begyakorolt pusztító mechanizmusaival és negatív szocializációs mintáival együtt.

1 *BIM I.* 101–219, 285–332, John Rawls, 1993, 1997, 2001, Isaiah Berlin – Ramin Jahanbegloo, 1991, Isaiah Berlin, 1996a, b, Kis János 1997, 2000, 2004, Dénes Iván Zoltán 2008, 260–284.

Ám ha a nemzetté válás, a nemzetépítés programját és folyamatát nem tartjuk végzetszerűen kártékonynak és szükségképpen pusztítónak, azt is látjuk, hogy a nacionalizmusok elvi szinten kölcsönösen érvénytelenítik egymást, hiszen mindegyik a maga nemzetét tartja magasabb rendűnek. A nemzetté válást és a nemzetépítést ekkor nem kell eleve a Sátántól valónak tekintenünk. Ebben az esetben nem eleve adottak, hanem magyarázatra szorulnak mindazok a negatív jelenségek, amelyeket a nemzet létéhez és a nemzeti önrendelkezés elvéhez kapcsoltak és kapcsolnak hozzá.[2]

Mi képes egybekapcsolni az egy országban élőket, ha világnézetileg áthidalhatatlan különbségek választják el őket egymástól, ugyanakkor nem kívánnak folyamatos polgárháborút folytatni egymással? Mindenekelőtt az, hogy olyan játékszabályokat, eljárási formákat, szocializációs mintákat alakítsanak ki újra és újra, amelyeket mindenki begyakorol, betart és betartat. Ez együtt jár azzal, hogy legkisebb közös többszörösként a politikai közösség valamennyi tagja elfogad néhány közös alapértéket, az egyenlő emberi méltóságot, a szabadságot és a demokráciát, a hatalom forrásaként a népszuverenitást, és a hatalom mennyiségének és központosításának ellenszereként a hatalommegosztás, a fékek és ellensúlyok – állandó fejlesztésre és megújításra szoruló – rendszerét. A meggyőződés, a lelkiismeret magánüggyé válik, a magánszféra egyre táguló határai pedig elfogadottá, amelytől egyre inkább elszakad a közösséghez tartozás kritériuma. Ez mindinkább a jogok és kötelességek egyenlőségében, a politikai közösség megalkotásában és fenntartásában, az egyének közösségi cselekvéseiben határozódik meg. Ám a külső kényszer visszaszorítása és visszaszorulása, a személyes uralom megfékezése a társadalmi integráció, a politikai közösség kohéziójának önkéntes, szabad és állandóan meg- és újrateremtendő kifinomult formáit feltételezi. Ezek, ha léteznek, elfogadottak és hatnak, távolról magától értetődőknek, adottságoknak látszanak. Akkor érezhetjük, hogy mennyire nem így van, amikor valami miatt nem működnek.[3]

II.

A szovjet birodalom által megszállt, vazallus államokká tett közép- és kelet-európai országok rendszerváltása, a tekintélyuralmi oligarchikus rendszereket felváltó demokratikus politikai keretek kiépítése nem társulhatott a demokratikus politikai kultúra és szocializáció magától értetődő mintáival és formáival. Nem valami eredendő elmaradottság következtében, hanem azért, mivel a demokratikus politikai kultúra és szocializáció mintái és formái hiányoztak és máig hiányoznak, így meg-

2 *VT* IV. 283–710.
3 *BIM I.* 101–219, 285–332, VT III. 7–123, IV. 759–782, 796–798, John Rawls: 1993, 1997, 2001, Isaiah Berlin: 1980, 1981, 1990, 1996a, b, 2002, 2006, Kis János: 1997, 2000, 2004.

teremtésük feladat, nem pedig adottság volt, és ma is az. Kialakításukat és elfogadtatásukat igencsak megnehezíti a pillanatnyi politikai haszonra törekvés elterjedése, a szervezési arisztokrácia kialakulása és megerősödése, a hatékonyságra hivatkozó új, ellensúly nélküli hatalomkoncentrációk bénító súlya, a „színlelt kapitalizmus, a feudális viszonyok kapitalista kihasználása" meghatározó jellege. Még tovább terheli a helyzetet a politikai kultúra töredezettsége, ellentétek általi meghatározottsága, zárványszerűsége, az átélt vagy áthagyományozott, eltérő élmények feldolgozatlansága. Valamilyen egykori sérelem, félelem és megaláztatás szinte mindenkinek az életében szerepet játszik, ami annak a mindenáron való biztosításához vezet, hogy a sérelem megismétlődése egyszer s mindenkorra kizárható legyen, s az egykori sérelemért a sérelmet szenvedett, illetve annak leszármazottja elégtételt szerezzen, hiszen *ő áldozat*.[4]

Egymással versengő *áldozat*-szerepeket és *elégtétel-keresések*et fednek fel azok a jelképes polgárháborús helyzetek, amelyeknek szereplői a politikai közösség szimbolikus terében és idejében újra és újra, egyre abszurdabb formákban megjelennek, azok kisajátítására törnek, és új, gyakran anakronisztikus jelentéssel próbálják felruházni a közösségi teret, annak idejét és az azok által megjelenített korábbi eseményeket.

Megdöbbentően sokan elhiszik, hogy választaniuk és választatniuk kell, lehet és szabad aközött, hogy a nácizmus vagy a kommunizmus okozott több szenvedést és jelentett nagyobb veszélyt és megaláztatást, és ebben a szellemben újra- és újraértelmezik a nagy történelmi katasztrófákat és fordulópontokat. Ezek ellentétes jelentései pedig nem egyszerűen értetlenség és érzéketlenség, hanem belső sebek be nem gyógyulásának a következményei. Mindez a vágyak, a lehetőségek és a realitások összekeveréséhez vezet, és a valóságérzék sérülésével, a problémamegoldás megbénulásával jár. Ezt a jelenséget Bibó István majd hetven évvel ezelőtt egy-egy nemzetre vonatkoztatva a korabeli válságirodalom esszéisztikus nyelvén metaforikusan, a pszichopatológiából kölcsönzött kifejezéssel *politikai hisztériá*nak nevezte.[5]

A politikai hisztéria kiindulópontja a közösség megrázkódtató történelmi tapasztalata. Következménye egy olyan törekvés, hogy a közösség száz százalékos garanciát kapjon arra, hogy a megrázkódtató történelmi tapasztalat nem ismétlődhet meg. Mindez a gondolkodás megbénulását eredményezi. Az aktuális, megoldandó problémák ugyanis egyre inkább megoldhatatlanokká válnak, ha bármilyen kapcsolatba hozhatók a katasztrófával. Hamis helyzet alakul ki, amelyben a közösség nem néz szembe azzal, hogy stratégiája és szisztémája válságba jutott. Mindezt valamilyen *álmegoldás*sal, a *megoldás illúziójá*val, az *összeegyeztethetetlen dolgok összeegyeztetése szolgáló formulá*val vagy *kompromisszum*mal fedi el. Ezzel pedig *hamis realitás*t teremt, amelyhez görcsösen ragaszkodik. Ez viszont óhatatlanul *önértékelési zavar*ral jár. A *hisztéria* egyre inkább beépül az identitásba, amely hatalmi túltengéshez és kisebbségi érzethez, jogcímekből élni akaráshoz és a valóságos teljesítmények értékének csökkenéséhez, a puszta siker mértéktelen tiszteletéhez, a nagy elégtételek kereséséhez, a propaganda, a ráolvasás mágikus erejébe vetett hithez, a *hamis realitás* görcsös védelméhez vezet. Ez *ismétlés-kényszer*rel jár, ami a megszerzett elégtétel után további *elégtétel-keresések* sorozatán keresztül katasztrófát eredményez.[6]

4 Balog Iván: 2004, 14–88, Kis János 2008. 449–469, Dénes Iván Zoltán, 2008. 285–310, Balog Iván, 2010, 132–149, Trencsényi Balázs: 2011. 677–711. A „színlelt kapitalizmus, a feudális viszonyok kapitalista kihasználása" Leopold Lajos kifejezése: Leopold Lajos, 1917.

5 *BIM 2.* Vö. Erős Ferenc, 1993, 11–20, 2007, 13–26, Lust Iván, 2009, Balog Iván, 2004, 14–88, Dénes Iván Zoltán, 2008, 285–310, Balog Iván, 2010.

Ez történt vagy történik Írországtól a Baltikumig, Lengyelországtól a volt Jugoszlávia utódállamaiig, Belgiumtól Görögországig, Olaszországtól Spanyolországig Európában szinte mindenütt, azon kívül pedig még inkább.

Tallinban 2007 áprilisában a II. világháborús szovjet hősi emlékművet a város központjából egy temetőbe szállították. Ez az észtek számára magától értetődő volt, hiszen a szovjet hadsereg a Baltikumban legalább annyira megszálló volt, mint a német, ám jóval tovább, majd öt évtizedig. Ám a szovjet megszállás alatt betelepített városlakó orosz lakosok (pontosabban: ott élő utódaik) számára mindez egész mást jelentett, ami több napos zavargáshoz vezetett.[7]

Baltasar Garzón, az a bátor spanyol bíró, aki tíz évvel korábban Pinochet egykori chilei diktátor ellen nemzetközi körözést adott ki spanyol állampolgárok megkínoztatása és meggyilkoltatása miatt, 2010 márciusában vizsgálatot indított a falangista erőknek a spanyol polgárháború során az emberiség ellen elkövetett bűnei miatt. Egy másik bíró szinte azonnal eljárást kezdeményezett ellene arra hivatkozva, hogy ezek a bűnök már elévültek. Garzón bírónak, hogy leváltását megelőzze, le kellett mondania.[8]

Az egymással versengő, egymásnak feszülő identitásprogramok és emlékezetépítések korántsem maradnak meg mindig a szimbolikus polgárháborúk keretei között. Jedwabne, Naoussa, Londonderry és Srebrenica nem jelképes polgárháborúk helynevei.

III.

A magyar politikai kultúrában a különböző sérelmeket, félelmeket, elégtétel-keréséseket eltérően értelmezett szimbolikus évszámok és hagyományok jelenítik meg.

6 132–149, *Trencsényi Balázs, 2011.* 677–711.

7 http://www.baltictimes.com/news/articles/17774/

8 http://cliftonchadwick.wordpress.com/2010/05/17/baltazar-garzon-crusading-spanish-judge-suspended-finally

Köszönöm Pablo Sánchez Léonnak (Universidad del País Vasco), hogy felhívta rá a figyelmemet.

1989 különböző értelmezései 1956 eltérő értelmezéseit foglalják magukban. 1956 különböző értelmezéseiben szerepet játszanak 1944–1945 egymástól nagyon is eltérő értelmezései, a *Soá*, a felszabadítás és a megszállás szembenálló, ellentétes, de legalább is különböző tapasztalatai. 1944 és 1945 eltérő élményközösségeinek különböző tapasztalatai, félelmei és sérelmei pedig 1920 és 1918–1919 eltérő újraértelmezéseit tartalmazzák. Azok 1867 és 1848–1849 hagyományközösségi interpretációinak különbségeit foglalják magukban. Mindezek együtt pedig a folytonos újraértelmezési kényszerekkel az egymásra torlódott, feldolgozatlan, elfojtott, betokosodott, ám fájó és elégtétel-keresésre ösztökélő történelmi élmények – háborúk, polgárháborúk, diktatúrák, népirtások, népességcserék, területi veszteségek, rendszerváltások, forradalmak és ellenforradalmak – megosztó tapasztalatait, ismétléskényszereit, traumáit hordozzák.[9]

A megosztottságot egyáltalán nem oldjuk fel, ha nem veszünk tudomást róla, vagy pusztán megbélyegezzük. Érdemes vállalkozni a megosztottságok s a hozzájuk kapcsolódó párhuzamos emlékezetépítési típusok feltárására, okaik meghatározására és bemutatására.

Amennyiben a demokratikus politikai kultúra megszilárdításának lehetőségeivel számot próbálunk vetni, és ehhez fogalmi keretet keresünk, és ezért Bibó István írásait születésének századik évfordulóján újraolvassuk, komoly segítségre lelünk. Mindenekelőtt abban, hogy a politikai adottságokat és lehetőségeket azon mérjük, hogy elősegítik vagy gátolják a fájdalom, a szenvedés és a kiszolgáltatottság helyzeteinek és mennyiségének, a hierarchikus társadalmi tagolódásnak a csökkentését. Eredetileg és sokáig ez volt a politikai bal- és jobboldal megkülönböztetési kritériuma, amely a nácizmussal és a bolsevizmussal értelmét vesztette.[10]

Bibó István úgy látta, hogy a politikai fejlődés értelme a hatalom humanizálása a személyes uralomtól a személytelen szolgáltatás irányába. Ez olyan mérce, amelyhez képest a személyes uralomhoz való visszatérés visszaesés, kalandor, romantikus, felelőtlen vállalkozás, amelynek az árát korántsem csak a személyes uralom gyakorlója fizeti meg, hanem az a közösség, aki felett a hatalmát gyakorolja. A politika ugyanis olyan kísérletek sorozata, amelyben egy kísérlet több nemzedéken keresztül zajlik, s csak hosszú távon derül ki, hogy sikeres vagy sikertelen, s amennyiben sikertelen, azt nem a kísérlet elindítója, hanem több nemzedék szenvedi meg. A hatalomkoncentrációs törekvések, amelyek a hatékonyság nevében egy új, szervezési arisztokrácia kiváltságait biztosítják, ellensúlyt, újabb hatalommegosztási formákat igényelnek. Az egykori tradicionális, az Isten kegyelméből származtatott és gyakorolt hatalommal szemben azokban a társadalmakban, amelyek a szabadság és a demokrácia elvein alapulnak, amennyiben a szabadság és a demokrácia elvei hosszú távon nem érvényesülnek, előbb-utóbb kollektív téboly uralkodik el.[11]

9 Kis János: 2008, 449–469, Dénes Iván Zoltán: 2008, 285–310.
10 *VT* III. 7–123, 295–373.
11 *BIM I.* 285-332, *VT* III. 7–123, IV. 283–710, 711–782, 796–798.

A nyomasztó tekintélyek alóli felszabadulás, a szabadság, a közösség birtokbavételének élménye után, olykor helyett cseppfolyós vagy vákuumhelyzet alakul ki, amely nemcsak demokratikus legitimitású konszolidációhoz vezethet, hanem viszszahátráláshoz a személyes uralomhoz, rossz helyzetértékelés és rossz célok esetében pedig politikai hisztériához. Olyan szituációhoz, amely Európa szinte valamennyi országát mély szakadék szélére vitte, ahonnan csak azok az országok tudtak visszahátrálni, amelyeknél a demokratikus politikai kultúra és nevelődés kifejlődése be tudta érni a demokratikus tömegérzelmek előretörését. Amennyiben a politikai közösség tagjainak katasztrofális történelmi tapasztalatai vannak, eluralkodhat és gyakran el is uralkodik közöttük a félelem a közösség megsemmisülésétől. Ez oda vezet, hogy mindazok az energiák, amelyek felszabadulnak a demokratikus forradalom során, a közösség ügye mellett és a szabadság ügye ellen összpontosulnak. Holott nem a *haladás* és a *reakció*, a *bal-* és a *jobboldal*, a *hivatásos forradalmár* és a *megrögzött reakciós* örök harca, hanem rossz célkitűzések, hamis minták és félrevezető történelmi tapasztalatok, traumatizáló élmények húzódnak meg mögöttük, amelyeket józan helyzetfelismeréssel és kellő empátiával lehet és szükséges tudatosítani. Mindenekelőtt azzal, hogy egyértelmű helyzetet teremtünk a *kívánatos*, a *lehetséges* és a *valóságos* megkülönböztetése és elválasztása által.

Érdemes elhatárolnunk egymástól a nacionalizmus különböző jelentéseit: a *patriotizmust*, amely a közvetlen környezet iránti lojalitás, kötődés, érzelem, és nem ideológia, a *nemzetépítés programját*, a *nemzetépítés* programját alkalmazó *folyamatot* és azt *az ideológiát*, amely a saját nemzet fölényét a többi nemzet alacsonyabb rendűségével szembeállítva hirdeti. Manapság feledésbe merült az első értelmezés, és szinte kizárólag az utóbbi interpretáció uralkodik, holott látnunk kell mind a négy jelentést. Az egyéni és a közösségi önrendelkezés ugyanis az a legitim elv, amely az Isten kegyelméből gyakorolt személyes uralom helyébe lép, ám alkalmazásának technikája és eljárási módja még egyáltalán nincs arányban az elv érvényességével.[12]

Ezért is nagy a jelentősége annak, hogy a nemzetépítési és nemzetalakulási folyamatok konkrét tapasztalatait megértsük, és viszonyulni tudjunk hozzájuk. Amikor az Európai Unió döntéshozó politikusai és tanácsadóik nemrégen Ciprust egységes nemzetnek tekintették, félreértették a helyzetet, hiszen az a görög és a török nemzetalakulás elválasztási, elhatárolódási helye, ahogy Észak-Írország a brit és az ír nemzetalakulás elválasztásáé.[13]

Az egykori szovjet birodalom és Jugoszlávia felbomlása után létrejött utódállamok és az egykori szovjet csatlós államok rendszerváltásai, az azokban zajló helyreállítási és újjáépítési modernizációs folyamatok egyúttal alapítási kísérletek is.[14]

12 *VT* IV. 283–416.
13 *VT IV.* 526–587, 683–710.
14 Vö. Hannah Arendt, 1991, 183–368, Kovács Gábor, 2008, 99–122, Dénes Iván Zoltán, 2008, 260-284.

Tartalmuk függ a környezettől, de attól is, hogy saját múltjukat mennyire tudják megemészteni. Erre pedig két elbeszélés és program adott: az *európai mintakövetés* és a *nemzeti öncélúság* sémája, politikai nyelve és ellenségképe.[15]

IV.

Felzárkóztatók (civilizálók, reformálók, európaizálók) és *visszahúzók* (demagógok, populisták, fasiszták) – ez a *haladás*, az *utánzás*, a *modernizálás* híveinek szinte vallásos ön- és ellenségképe. Következménye a levezénylendő felzárkóztatás kizárólagossága, alternatíva nélkülisége, egyedül üdvözítő volta. A felzárkóztatás közéleti nyelve, diskurzusa az *európai mintakövetés*. A követendő minta: *Európa*. Az, amelynek elérését a rendszerváltás, a liberális demokrácia, a kapitalizmus kiépítése és mindennapi nehézkes, visszaesésekkel tarkított tanulása, a szovjet csapatok kivonulása, a szabad választások négyévenkénti gyakorlata, a NATO-hoz és az Európai Unióhoz való csatlakozás biztosítani látszott, de amelynek elérése – egyre nyilvánvalóbb – korántsem egyszerű. Európa ugyanis igen sokféle mintát foglal magában a skandináv országoktól Görögországig, a demokráciától a technokráciáig és az oligarchiáig. Bizonyosan nem egy és oszthatatlan, a demokratikus jogi keretek pedig önmagukban még korántsem jelentenek demokratikus szocializációt. S az Európai Unión belül a döntések jellegét és következményeit tekintve igen nagy a távolság a régi és az új tagok között. Több mint húsz évvel a rendszerváltás után a kifulladás jelei nyilván nem teljesen véletlenül jelentek meg szinte egy időben Lengyelországban, Csehországban, Szlovákiában és Magyarországon. Nem volt véletlen – önképük alapján – a bal- és jobboldali gyűjtőpártok félelme sem attól, hogy felmorzsolódhatnak. Ugyanis a mintakövetés, a felzárkózás jegyében fogadta el mind a négy országban a többség, hogy országuk a szovjet birodalom felbomlása után liberális demokrácia legyen, s a NATO-hoz és az Európai Unióhoz csatlakozzon. A kiábrándulás törvényszerű volt. Az általános jólét nem köszöntött be. Ehelyett az állami elnyomás és gyámolítás évtizedei után azonnal kemény versenyhelyzetbe került szinte mindenki, s korántsem az esélyegyenlőség alapján. Az egyéni és társadalmi süllyedés, a létbizonytalanság s a kiemelkedők méltatlansága sokunk tapasztalata lett.

Az *európai mintakövetés* közbeszédtípusa szerint létezik olyan – kizárólagos, egyedül helyes – követendő minta, amelyet alkalmazni kell, amelynek alkalmazása révén fel kell zárkózni. Azok, akik ezt ismerik és közvetítik, fel vannak jogosítva arra, hogy a többieket tanítsák és leckéztessék. Arra, hogy megmondják nekik, mit kell tenniük, és azt is, hogyan. Ők azok, akik a gyermeki népet kézen fogva vezetik

15 Dénes Iván Zoltán, 2001, 15–33, 137–142, 2008, 285–310.

a paradicsomi állapotba. Amennyiben szófogadó, jó gyerek lesz, előbb-utóbb a Nyugat szabad, demokratikus, jóléti társadalmainak a sorába léphet.

A *mintakövetés* abszolutista jellegű gondolkodásmóddal és kiválasztottság-tudattal kapcsolódott össze. A neojozefiniánus politikai nyelv ugyanis kimondatlanul olyan szereposztást sugallt, amely szerint az igazlátók megmondják, mi a teendő, a többieknek pedig ezt tudomásul kell venniük. Az *európai mintakövetés*-közbeszéd mindhárom eleme – a minta, a mintához felzárkóztatók s a felzárkóztatás követői – a felvilágosult abszolutizmus világában gyökerezik. A teljhatalmú felvilágosult uralkodó – ha szükségesnek látja – akár akaratuk ellenére is boldogítja alattvalóit, hiszen ő és csakis ő tudja, hogy mi a helyes. Ez a képzet a filozófus király platóni utópiájával, a felvilágosult abszolutizmusok szemléletével és Joseph de Maistre francia forradalommal szemben kifejtett, a politikai elit számára teljhatalmat igénylő nézeteivel rokonítható. Olyan dogmákkal, amelyeket több mint száz évvel később Lenin valósított meg.[16]

A mintakövető közbeszédben a civilizált külvilág, a gazdasági növekedés, a demokrácia és a globalizáció azonos egymással. Ezek elérése, adaptálása és alkalmazása automatikusan megoldja az ország gazdasági és társadalmi gondjait, hiszen azok a korábbi elmaradottság következményei. Mindez ránézésre is leegyszerűsítéseken alapul. Arra a feltételezésre épül, hogy a fejlett világ összes problémája a korábbi elmaradottság öröksége, és mindent meg lehet és meg is kell oldani a kommandírozott felzárkóztatással. A felzárkóztatás eredményeit viszont az irreális, illúziókra épülő, a valóságot semmibe vevő érzelmi politizálás demagógiája, felelőtlensége fenyegeti és rombolja le.

Ebben az elbeszélésben, annak politikai nyelve szerint az elhivatottak és az őket támogató hallgatag többség áll szemben a hatalomért mindenre elszánt, gátlástalan, lázító kisebbséggel. Azzal a meggyőződéssel, hogy egyedül ők hivatottak és képesek a történelmi feladat elvégzésére. Egyébként pedig marad a bizonytalanság, a fejetlenség, az anarchia, a csőcselékuralom. Az, amitől nemcsak a reformerek féltek és félnek. Nem reformerek és maradiak, hanem jók és rosszak, angyalok és ördögök állnak szemben egymással.

A múlt átfestésének mintakövető változatában számos régi legendát találunk. Régi az 1956-os forradalom tagadása, a bűnös nép, Hitler utolsó csatlósa mítoszának felelevenítése, a kommunizmus rehabilitálása, a pártállam rablógyilkos, kriminalizáló rendszerének, történetének és szereplőinek elhallgatása, a kommunista eszme és a sztálinizmus szembeállítása. Az sem új, mintha végső fokon a Gulag és a *Soá*, a Szovjetunió és a náci Németország, a bolsevizmus és a fasizmus közül kellene választanunk. Aki nem akar fasizmust, annak el kell fogadnia a kommunizmust, hiszen aki nem fogadja el a kommunizmust, az – akár akarja, akár nem – a fasizmust

16 Vö. Isaiah Berlin, 1990, 107–180, 1996a, 133-242.

fogadja el. Ennek a szelídebb változata szerint haladó ember nem lehet antikommunista, mivel az antikommunista nem lehet haladó. Holott ez régen sem volt igaz, ma pedig egyszerűen abszurdum.

A felzárkóztatók politikai nyelve, kiválasztottság-tudata, reformeri elhivatottsága feltehetően több élményből táplálkozott. Talán mindenekelőtt abból a kádárista funkcionárius élményvilágból, hogy kétfrontos harcot kell vívni a sztálinizmus magyarországi restaurációja és az eltaposott '56 ellen. Abból a félelemből, hogy ezt a lavírozást s annak eredményét, a törékeny és nehezen fenntartható egyensúlyi állapotot egyfelől a birodalom, másfelől a felelőtlen demagógok veszélyeztetik. Abból az élményvilágból, hogy a rendszerváltó pártokkal és híveikkel szemben mégis ők képviselik az élhető élet megteremtésének lehetőségét, hiszen rajtuk kívül nincs komoly, felelősségteljes politikai tényező.[17]

V.

A közbeszéd másik típusa a *nemzeti öncélúság* nyelvén folyik, amely az akarat meghatározó szerepén alapul. Eszerint a nemzet nem *mintakövető*, hanem *öncélú*, amely értékeit magában hordozza, s amelyet múltja, jellege és történelmi érdemei feljogosítanak arra, hogy ne másokhoz igazodjon, ne idegen mintákat másoljon, hanem önmagát képviselje, és mások igazodjanak őhozzá. Szabó Dezsőre és Németh Lászlóra visszanyúló történelemértelmezése szerint az idegen kormányzók (a különböző megszállók) nem csupán kívülre helyezték az ország súlypontját, hanem kicserélték annak vezető rétegét, szellemi elitjét és középosztályát. Ez belső kontraszelekcióhoz vezetett: a „kisebbségi többségek", a zsidó és a német kisebbség gátlástalan uralmához és a „többségi kisebbség", az „etnikai, törzsökös" magyarok elnyomásához, s ennek részeként a mindenkori hatalmi adottságok fetisizálásához, átvészeléshez, önpusztításhoz.[18]

A távoli dicső és a közeli gyarmati múlt olyan jövőképhez társul, amely elvontan magában foglalja ugyan a mindenkinek kijáró igazságosság és méltányosság követelményét, konkrétan viszont a nemzetek szociáldarwinista harcának meggyőződésére épül. Arra, hogy a nemzetek közötti harcban a magyar nemzetet kivételes hely illeti meg, amelyet minden eszközzel ki kell vívnia, hiszen belső és külső ellenségei részéről veszély fenyegeti. Azért, hogy fennmaradjon és boldoguljon, küzdenie kell, ami mindenekelőtt és első lépésként önbizalmat, erőt, elszántságot, akaratot feltételez. A *nemzeti egoizmus* az igazságtalan viszonyok elkerülhetetlen megváltoztatására irányul, nemzeti alapú állami újraelosztást, új rendszerváltást, erkölcsi megújulást követel. Nemzeten viszont – akarva, nem akarva – etnikai egységet ért.

17 Dénes Iván Zoltán, 2001, 15–33, 137–142, 2008, 285–310.
18 Dénes Iván Zoltán, 1999, 2011, Perecz László, 2008, Trencsényi Balázs, 2011.

A *nemzeti öncélúság* elbeszélése mögött meghúzódó meghatározó trauma a történelmi Magyarország – nem következetesen az önrendelkezés alapján végbement – felbomlása és felosztása, valamint ennek következményei, a határon túl került magyar közösségek sérelmei és megaláztatásai. Ehhez társult a második világháború után a szovjet megszállás és a szovjetizálás traumája, annak megalázó következményei.

A *nemzeti öncélúság* kifejezés Fülep Lajostól származik.[19] Politikai nyelvét a legnagyobb empátiával, belülről, ám annál megsemmisítőbb kritikával magyarul éppen Bibó István bontotta le *A magyarságtudomány problémájá*ban, az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*ben és a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*ban.[20]

A *nemzeti öncélúság* diskurzusában a közösség ügye maga alá gyűri a szabadság ügyét. A *nemzeti öncélúság*, a *nemzeti önelvűség*, az *autochtónia* annak a mítosznak a politikai nyelve, amely szerint olyan sajátosságaink vannak, amelyekkel senki más nem rendelkezik rajtunk kívül. Ez viszont korántsem magyar és egyáltalán nemcsak közép- és kelet-európai sajátosság.

VI.

A mintakövetés, az *utánzás*, a *lineáris haladás* nyelve világszerte nagyon elterjedt, ahogy az a fajta diskurzus is, amely szerint a *nemzeti sajátosság* olyan önérték, amelyet védeni és érvényesíteni kell. Mindkét közbeszéd-típus és politikai nyelv meghatározó Közép-, Kelet- és Dél-Európában, megtalálható Észak-Európában, jelen van Nyugat-Európában, az Egyesült Államokban, Latin-Amerikában, Ázsiában és Afrikában.

A *nyitódás–bezárkózás* identitásprogramjainak alaptípusa az oroszországi *zapadnyik–szlavofil* ellentét, amelyben a *zapadnyik* a nyugati minta követője. A *szlavofil* álláspont egyik legerőteljesebb megfogalmazása Fjodor Mihajlovics Tyutcsevé. Ez Szabó Lőrinc fordításában így hangzik:

„Oroszországot, ész, nem érted.
Méter, sing sose méri fel.
Külön úton jár ott az élet.
Oroszországban hinni kell!"[21]

Lengyelországban a XIX–XX. században meghatározó volt a *természetes* és a *mesterséges* fejlődés, a *kozmopolita civilizáció* és a *nemzeti identitás* szembeállítása, a nyugati minta követésének az igénye és a nemzeti alkat *szarmata* mítosza.[22]

19 Fülep Lajos, 1934.
20 *VT* II. 551–809.
21 Szabó Lőrinc, 1958. II. 730. Vö. Galgóczy Árpád fordításában: „Oroszhont ész nem éri fel / És puszta rőf hiába méri / Ő más mértéket érdemel – / Oroszhont hinni kell. Megéri." 2000, 1997/4, 28.
22 Andrzej Walicki, 1994, Jerzy Jedlicki, 1999, Maciej Janowski, 2004.

Ma már nyilvánvaló, hogy addig, amíg a különböző északi, közép- és kelet-, valamint dél-európai nyelveken írt szövegek a nagy világnyelveken elérhetetlenek voltak, nemzetépítési programideológiájuk elemeit nemzeti sajátosságoknak véltük. Immár tudjuk, hogy a mintakövetés és a nemzeti sajátosságok mitizálásai Észtországtól Törökországig és Írországtól Görögországig a nemzetépítés programideológiáinak a részei voltak, és nagyon hasonlítottak egymásra. A XX. századi diskurzusokban pedig ezek az elemek átformálódtak, és más összefüggésbe kerültek. Ebbe a csoportba tartoztak és tartoznak ma is azok a közbeszéd-típusok, amelyeket – nem alaptalanul – az *európai mintakövetés* és a *nemzeti öncélúság* magyar változatainak tekinthetünk.[23]

VII.

Bibó István *Az európai egyensúlyról és békéről* című könyvében kifejtett tétele, érvelése s a mű értelmezési kerete távol állt az *európai mintakövetés* és a *nemzeti öncélúság* elbeszéléseitől. Bibó jogbölcselet tanára, Horváth Barna szinoptikus módszerét, tény és érték szétválasztását és a szétválasztottak későbbi együttszemlélését és genfi mestere, Guglielmo Ferrero értelmezését a prelegitimitásról, a kvázi legitimitásról és a legitimitásról egyaránt beépítette abba az értelmezési keretbe, amelyet kialakított. Ebben a szinopszis eljárását, a legitimitás értelmezését és a nemzetépítés történeti folyamatának újraértelmezését egymásra vonatkoztatta, méghozzá pszichológiai szempontból. Azért, hogy megtalálja, mi okozta a korábbi egyensúly megbillenését és a politikai hisztéria eluralkodását. Annak érdekében, hogy a hisztérikus közösségek kijózanodhassanak, s a megkötendő béke ezt segítse elő.[24]

Az európai egyensúlyról és békéről 1942–43 és 1944 között készült, be nem fejezett kézirat. A világháborút lezáró béke előkészítésében szerepet vállaló döntéshozók szakértői gárdája számára készült, nevezetesen a brit delegáció munkáspárti tanácsadói számára. Célja az volt, hogy a második világháborút lezáró békében ne ismétlődjön meg a versailles-i béke során elkövetett végzetes hiba. Az, hogy a békeszerződés meghirdetett elvét, az önrendelkezés elvét nem alkalmazták következetesen, amit tovább rontott, hogy az elv alkalmazásához nem társultak kimunkált eljárások.[25] Ezt kívánta elősegíteni Bibó István a teljes helyzetkép feltárásával és az ezen alapuló újjáépítési javaslat kidolgozásával. A szöveg kétharmada készült el, de befejezésében a szerzőt meggátolták a háborús események. Műfaja újjáépítési tervezet.

23 Dénes Iván Zoltán, ed, 2006, Joep Leersen, 2006, Trencsényi Balázs et alia, eds, 2006, 2007, 2010, Diana Mishkova, ed, 2009, Trencsényi Balázs 2011.
24 Balog Iván, 2004, 14–88.
25 Lányi Kamilla, 2007, 208-230. Vö. Romsics Ignác, 2004, 297–311, 2006, 13–71, Romsics Gergely, 2009, 2010.

Kikkel vitatkozott Bibó István, és mit állított velük szembe?

„E mű 1942-ben íródott, tulajdonképpen vitairatként, mind a németek eredendő erőszakhajlandóságát valló (vansittartista) állásponttal, mind pedig azokkal szemben, akik a német torzulásokat merőben társadalmi okokra vezetik vissza, s merőben társadalmi reformokkal orvosolni vélik. A mű megírása óta nem volt olyan konstelláció, melyben a kiadás reményében végleges formába önthettem volna."[26]

Ezt *Az európai egyensúlyról és békéről* című könyvből kivett, *A német hisztéria okai és története* elé helyezett cédulára írta Bibó István 1973 decemberében. S ha 1942 helyett inkább 1943 a valószínűbb dátum, maga a megközelítés nagyon szokatlan, mind a korabeli nácizmus-értelmezésektől (Sztálinnak köszönhetően a harmincas évek közepén meghonosított, mára általánossá vált kifejezéssel: fasizmus-értelmezésektől), mind a mai antifasiszta elbeszélésektől jelentősen különbözik.

Robert Gilbert Vansittart (1881–1957) 1930-tól 1937-ig brit külügyi államtitkár az 1940-es évek első felében írott röpirataiban a németeket eredendő erőszakossággal jellemezte, és úgy vélte, hogy ennek alapján kell bánni velük.[27] Nézeteit nemcsak Bibó István vitatta magyar nyelvű publikálatlan kéziratában. Nagy-Britanniában számos röpirat foglalkozott velük.[28]

A németek (sokszor a poroszok) nemzetkarakterológiai megbélyegzése mellett számosan szolgáltak társadalmi magyarázattal a fasizmusra. A korabeli értelmezések közül sokan még az iskolából jól ismerjük Georgi Dimitrov meghatározását, miszerint „a fasizmus a finánctőke legsovinisztább, legimperialistább, legreakciósabb elemeinek nyílt, terrorista diktatúrája." Egy másik értelmezés a kispolgárság ellenforradalmát fedezte fel a nácizmusban. Volt olyan magyarázat is, amely a gengszterek, a törvényen kívüli emberek uralmával azonosította a Németországban hatalomra jutott rendszert.

Bibó István mindegyiket elvetette. Mindegyik esszencialista megközelítés volt. Kifejtői valamilyen – nemzeti vagy társadalmi – közösségnek időn és téren kívüli és túli, már-már transzcendens, diabolikus sajátosságokat tulajdonítottak. Közülük egyesek az összeesküvés-pszichózis jól bevált sémáit alkalmazták. Bibó István úgy látta, hogy egyik sem magyaráz meg semmit: sokkal inkább elfedi, semmint felfedi azt, hogy mi a fasizmus. A különböző antifasiszta magyarázatok megbélyegző beállítottsága helyett arra törekedett, hogy mindenekelőtt értsük meg azokat a helyzeteket, amelyekből eredően Németország az egész európai civilizációval tudatosan szembehelyezkedett. Amennyiben ezt megértjük, közelebb kerülünk ahhoz, hogy olyan békét tudjunk kötni, amely segít abban, hogy a hisztérikus közösség kiessen hisztérikus szerepéből, és így képes legyen arra, hogy meginduljon azon az úton,

26 MTAKK Ms 10587
27 http://www.oxforddnb.com/view/printable/36630, Robert Gilbert Vansittart, 1941a, b, 1942, 1943, 1944, 1945, 1958.
28 Harold Joseph Laski, 1941, Parliamentary Peace Aims Group, 1943, Francis Neilson, 1944.

amelyen visszatalálhat az európai normákhoz. Igaz, a közösség nem alany, és nem illetik meg az alanyiság jellegzetességei. Ám olyan helyzetbe került, amelyben a közösség alanyai csak kivételképpen, nagyon nehezen tudják kivonni magukat a közösségi félelmek és sérelmek uralma alól. Ezért ezt a helyzetet kell megváltoztatni annak pontos megértése alapján. A büntetés és a leckéztetés, a külső követelmények számonkérése többet árt, mint használ. Ezt már a versailles-i békéből is tudhatjuk.

Nem alkati elmaradottság, hanem félrevezető és megrázkódtató történelmi élmények akadályozták Közép- és Kelet-Európa népeit, a németeket, a cseheket, a lengyeleket és a magyarokat abban, hogy jól megalapozott demokráciákat tudjanak kialakítani. Félelmi pszichózisaik oldásában kell segíteni őket békeszerződésekkel a nyugati demokratikus nemzeteknek.

Bibó István azt az értelmezést sem fogadta el, amely szerint a fasizmus visszahatás a versailles-i békére. Annak ellenére, hogy rossznak tartotta a versailles-i békét, és komoly szerepet tulajdonított neki abban, hogy a németek szembefordultak az európai normákkal. A müncheni egyezményt sem tartotta eleve érvénytelennek, amely a nemzeti önrendelkezés helyreállításának és így az európai normák érvényesítésének alkalma lehetett volna. Ám azzal, hogy a nagyhatalmak és az érintett országok egyezménye helyett egyoldalú volt, nem vált azzá, s a prágai bevonulás azt mutatta, hogy a németek nem a nemzeti önrendelkezés elvét követik, hanem egyszerűen hódítanak. A Nemzetek Szövetsége viszont teljes csődöt mondott:

„Nagyhatalmi koncertet az összes nagyhatalmak részvétele nélkül, az alkalmazott alapelvek világos körvonalazása nélkül és a létrehozott állapot valamiféle garantálása nélkül nem lehet csinálni. (...) Üres beszéd tehát azt mondani, hogy Európa sírját az ásta meg, hogy elhagyta a Nemzetek Szövetségének és a kollektív biztonságnak a politikáját, s visszatért a hatalmi egyensúly és a nagyhatalmi koncert politikájához. Európa sírját az ásta meg, hogy húsz esztendőn keresztül úgy csinált, mintha a Nemzetek Szövetségének és a kollektív biztonságnak a politikáját csinálná, holott nem csinált semmit (...) 1938-39-ben azután a Nemzetek Szövetsége, kollektív biztonság, hatalmi egyensúly és nagyhatalmak koncertje – amelyek közül bármelyik, ha következetesen, értelmesen és maradéktalanul alkalmazzák, gátat vethetett volna a káosznak – egyszerre és egy vonalban mondott csődöt."[29]

A fasizmus szerinte a már régóta időszerű német demokratikus forradalom kisiklása, eltorzulása és deformációja. Olyan közösségi hisztéria, amelyben a közösség energiái a közösség ügye mellett s a szabadság ügye ellenében összpontosulnak. Ez azért lehetséges, mert a napóleoni háborúk óta a németeknek félrevezető tapasztalataik voltak saját magukról és a külvilágról, politikai cselekedeteiket a német egység hiánya, a kisállami rendszer és a hiperarisztokratikus társadalomszerkezet megbénította. Az állami egység sem a német nemzet szent római birodalmának, sem

29 Idézi és értelmezi Balog Iván, 2004, 128–131.

a Rajnai Szövetségnek a keretében nem valósult meg, s a németek legitim császára, a Habsburg uralkodó egyre inkább kiszorult a német államokból, és a dunai monarchia megteremtésének mesterkélt és lehetetlen feladatára fecsérelte saját és alattvalói energiáját, miközben a német egységet egy provinciális dinasztia, a Hohenzollernek uralkodócsaládja nevében Bismarck látszólag megteremtette. Ő ugyanis az északnémet protestáns államokat akarta egyesíteni, de a dél-német, katolikus és alkotmányos államokat is megszerezte, kikiáltotta a német császárságot, de a látványos egyesítés ellenére a kisállami rendszer és a hiperarisztokratikus társadalomszerkezet érintetlen maradt.

A német hisztéria okai számosak, s a távoli múltba nyúlnak vissza. Ám a nagy fordulópontot a hisztéria értelmezője a vilhelminus Németország helyzetében látta. Ez elég szokatlan volt, de Bibó István nem maradt teljesen egyedül a véleményével. William Brown hasonlóképpen gondolkodott. Azóta pedig szaktörténészek sora Thomas Nipperdeytól Dieter Langewiescheig osztja azt a véleményt, hogy a Német Császárság gazdasági dinamizmusa politikai megrekedéssel társult. A területi fejedelemségek konzerválása és a hiperarisztokratikus társadalomszerkezet, a német fejlődés hatalmas tehertételei megmaradtak.[30]

A német állampolgárok továbbra is harmad-, negyedrangú hűbéruraiknak voltak kiszolgáltatva, és nem tapasztalták meg a szabad nemzet állampolgárának felelősségét. A kalandor német külpolitika és az első világháború utáni kollektív felelősségre vonás megaláztatása pedig ezt a kiszolgáltatottságot tovább növelte. Így jutottak a németek egy olyan hisztérikus lelkiállapotba, amelyben képtelenek voltak szembenézni azokkal a problémákkal, amelyeket meg kellett volna oldaniuk. Ehelyett megváltót és bűnbakot kerestek, hogy ne kelljen szembenézniük az elviselhetetlennek érzett valósággal.

Ám a német és a kelet-európai politikai hisztériák sora része annak a hisztériasorozatnak, amely annak következménye, hogy a francia forradalom, miután megdöntötte az abszolutizmust és a születési kiváltságrendszert, nem volt képes konszolidált helyzetet teremteni. Napóleon és Bismarck a politikai kalandorság, az elvtelen politizálás megtestesítői, a *„hivatásos forradalmár"* és a *„megrögzött reakciós"* viszont egymás elvi tagadásai, hagyomány és haladás merev szembeállításai. Valamennyien pedig a francia forradalom kisiklásának következményei.[31]

„...a reakcionárius és a forradalmár éles és engesztelhetetlen szembenállása a francia forradalom egyik káros lélektani mellékhajtása, csupán egyszerű elrajzolása a Tradíció és a Haladás örök kettősségének."

30 William Brown, 1942, Thomas Nipperdey, 1983, Dieter Langewiesche, 1988, James J. Sheehan, 1993, 1999, Erdődy Gábor, 2001.

31 Vö. Isaiah Berlin, 1996a, 285–325, 1996b, 168–193, 1999, 2006.

Bibó István francia forradalom- és Napóleon-értelmezése Guglielmo Ferrero 1936-ban és 1940-ben megjelent könyvein, a *Kaland. Napóleon Olaszországban (1796–1797)* és az *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben (1814–1815)* című művein alapult, amelyeknek értékítéleteit felhasználta *Az európai egyensúlyról és békéről*ben, Ferrero két művét pedig 1944–1945 telén részletesen kivonatolta.[32]

Napóleon-képe nagyon eltér attól a romantikus eszményítő értelmezéstől, amelyet az iskolában tanultunk, és amelyet Emil Ludwig és Jevgenyij Tarle könyveiben olvashattunk. Ugyanakkor előzménye és forrása volt a „hamis monarcha" és a „hamis realista" bibói értelmezéseinek. Megtudhatjuk belőle, hogy a politikai kalandorság természete csak távolról látszik nagystílűnek, közelről szánalmasan kisszerű, félelemben és kényszerben fogant, rögtönzésre épül, és alapjában hazug. Mindenekelőtt pedig kártékony, hiszen az európai politikai fejlődés legnagyobb vívmányát, a hatalom humanizálási kísérletét alapjában fenyegeti és visszaveti. Ugyanis a hatalmat a személyes uralomtól a személytelen szolgáltatás irányába megszelídítő fejlődéssel szemben a politikai kalandorság romantikus vállalkozása a személyes uralom visszatérését jelentette, s azt a látszatot szülte, mintha a politika személyes akarat és elhivatottság kérdése lenne, amellyel a nagy ember tetszése szerint befolyásolhatja, sőt irányíthatja a világ sorsát. Ezért és ennyiben Napóleon a totális politika előképét alkotja.

Napóleon, a nagy ember legendája összefügg azzal, amelyet Bibó István később úgy mutatott be, hogy a francia forradalom a legsikeresebb és ugyanakkor a legsikertelenebb forradalom volt. A legsikeresebb volt, hiszen az Isten kegyelméből való rend igen hamar összedőlt, s ennek következtében hatalmas alkotóenergiák szabadultak fel. A forradalom vezetői viszont hamarosan olyan útra sodródtak, amely zsákutcának bizonyult. Azzal ugyanis, hogy a túlnyomó többségében katolikus és királypárti francia népet meggyőződésével ellentétes, katolikusellenes és királyságellenes irányba kényszerítették, egy diktatúrának vetették meg az alapjait, és a modern kor egyik legnagyobb félelmét szabadították el, ami kollektív hisztériához, tébolyhoz, pusztuláshoz vezetett. Ennek a hisztériának a haszonélvezője, terméke és továbbéltetője volt Napóleon, aki ebben a minőségében Mussolini és Hitler előképe.

„...nem volna érdektelen – írta Bibó István huszonkét évvel a kivonat készítése után – egy olyan Napóleon-monográfia megjelentetése, mely mentes mind a nagyember-Napóleon, mind a szörnyeteg-Napóleon torzképétől, de ugyanakkor világosan elhelyezi Napóleont, mint Hitler és Mussolini előképét, azonos vagy hasonló történeti összefüggésekből kinőtt, csak kissé emberibb formájú megjelenésben."[33]

Az olaszországi hadjárat (s a forradalom háborúi) a szabályokat semmibe vevő, erőszakos és rögtönző, sodródó és sodródást okozó, kényszerhelyzeteket teremtő és

32 MTAKK Ms 5111/18, 19.
33 Bibó István, 1966, MTAKK Ms 5116/1, 83, 84, idézet: 84.

a civilizációs normákat felrúgó politizálás veszedelmes példája volt, ami a XVIII. század ember- és anyagkímélő háborúinak megtagadását jelentette. A „nagy ember" romantikája, miként a „forradalmár" és a „reakciós" mítosza kártékony, romboló és terméketlen, jó energiákat köt le és vezet tévútra.

VIII.

Bibó István *Az európai egyensúlyról és békéről* egyik kevéssé ismert gondolatmenetében a kelet-európai politikai hisztériák összefüggésében a magyar revizionizmus kérdését tárgyalja. Azt, hogy a demokratikus nagyhatalmak Magyarország iránt érzéketlen politikája hogyan vezetett háromszor is a magyar demokratikus politikai erők visszaszorulásához és a revizionizmus meghatározóvá válásához.

Az európai egyensúlynak a második világháborúval összefüggő megbillenésében – fejtegette – a három kelet-európai történeti állam, a cseh, a lengyel és a magyar korábbi összeomlása nagy megrázkódtatást okozott. Közülük a legnagyobb megrázkódtatás Magyarországon ment végbe, amelynek csak veszíteni valója volt attól a fejlődéstől, amelyik a történeti határok helyébe etnikai határokat léptet. Ráadásul annak az etnikai elvvel ellentétes áthágása rögzítette a magyar politikai közvéleményben azt a meggyőződést, hogy az etnikai elv humbug, és a történeti keret visszaállítása lehetséges.

Mindez oda vezetett, hogy Magyarország a Nemzetek Szövetségével és a kelet-európai föderatív szervezkedéssel egyaránt szemben állt, mert azt feltételezte, hogy azok az őt ért igazságtalanság állandósítását vannak hivatva biztosítani. Nem igaz – állította –, hogy ez az ország feudalizmusának következménye volt. Éppen ennek a fordítottja igaz: a nemzeti élet bizonytalansága, a területi státus nem végleges volta, a területi viták és sérelmek hisztérizálják az ország politikai életét, és így zsákutcába viszik annak demokratikus fejlődését. Minthogy Bibó Istvánnak a történelmi Magyarország felbomlásával és felosztásával, annak kivitelezésével és a revizionizmussal kapcsolatos véleményét éppúgy érzékelhetjük belőle, mint azt, hogy 1918 és 1919 forradalmai hogyan viszonyultak ehhez:

„Nem a revizionizmus származik a feudalizmusból, hanem a feudalizmus a revizionizmusból. Nem abban az értelemben, hogy a revizionizmus feudális társadalmi erőket és tényezőket tudna létrehozni ott, ahol nincsenek. Ebben az értelemben a revizionizmus éppen úgy nem tud feudalizmust létrehozni, mint ahogy a feudalizmus sem tud revizionizmust létrehozni: mind a két jelenség teljesen más síkon fekszik. Az egyik egy politikai indulati komplexum, a másik egy társadalmi szerkezet; az összefüggésük abban áll, hogy a revizionizmus alkalmat és lehetőséget ad a feudális tényezők defenzívájára, a demokratikus vívmányok korlátozására és a demokratikus fejlődés megállítására – különösen olyan szerencsétlen szituációban, ahol a területi

sérelem a történeti élmények síkján szorosan össze van kapcsolva az európai demokráciák győzelmével. Magyarországon az utolsó húsz esztendőben háromszor is lehetett ennek az összefüggésnek a közvetlen bizonyítékait megfigyelni, amelyek meglehetősen feledésbe mentek. Először 1918-ban, amikor Magyarországnak egy teljes lendülettel nekiinduló demokratikus kormánya volt, amely egyik napról a másikra omlott össze akkor, amikor nyilvánosságra kerültek a Magyarország megszállását szabályozó demarkációs vonalak. Kevesen tudják Nyugat-Európában, hogy a bolsevizmusnak ezután történt magyarországi uralomra jutása szorosan összefüggött azzal a reménnyel, hogy az akkor a nyugat-európai demokráciákkal harcban álló bolsevizmus alkalmat és lehetőséget fog adni a Magyarországot fenyegető területi státus megváltoztatására. A magyarországi kommunizmus, ha nem is nacionalista jelszavakkal, de nacionalista indulatok által támogatva jutott uralomra, s első dolga volt néhány észak-magyarországi várost a csehektől visszafoglalni. (...) Ugyanez a folyamat megismétlődött fél esztendővel később, amikor a kommunizmus bukása után Magyarországon egy ellenforradalmi kormány jutott uralomra, melyen belül azonban egyelőre egyensúlyban voltak a demokratikus köztársasági és konzervatív feudális elemek. Ez utóbbiak csaknem órára meghatározható pontossággal – elég a korabeli újságokat olvasni – akkor kerültek túlsúlyba, amikor a Magyarországot érintő végleges békefeltételeket nyilvánosságra hozták. Végül harmadszor is megismétlődött ez a folyamat: a harmincas évek közepén egy új, igen komoly irodalmi és politikai demokratikus mozgalom indult el Magyarországon, egy komoly európai és demokratikus nacionalizmus jegyében; ennek a mozgalomnak a sorai a harmincas évek végére teljességgel szétzüllöttek, és teljes zsákutcába jutottak egyszerűen azért, mert a területi revízió lehetőségei megjelentek a láthatáron, s egyszerre gyanússá tettek minden olyan konszideráció, amely nem ezt tekintette Magyarország első számú problémájának."[34]

Az 1918-as októberi forradalom, az 1919-es cseppfolyós állapotokban jelenlévő demokratikus erők és az 1930-as évek demokratái alól a nyugat-európai demokratikus nagyhatalmak érzéketlen és szűklátókörű külpolitikája húzta ki a szőnyeget, ami oda vezetett, hogy Magyarországon a revizionizmus határozta meg a közvéleményt.

1946 őszén, amikor már nyilvánvaló lett, hogy az újabb békeszerződés semmivel sem lesz méltányosabb és igazságosabb, mint a trianoni volt, sőt annál is keményebb lesz, Bibó István visszatért ehhez a kérdéshez. A magyar demokratikus politika kibontakozását a kedvezőtlen külpolitikai helyzet és az igazságtalan béke háromszor akadályozta meg, de a magunk méltóságának tartozunk azzal, hogy ne konjunktúrák szerint viszonyuljunk a demokráciához, hanem éljünk annak vívmányaival – állapította meg a történelmi Magyarország felbomlásának másodszori igazságtalan és

34 Az idézetben 1918 helyett eredetileg 1919 szerepelt, ami nyilvánvalóan elírás volt.

szűklátókörű végrehajtását jelentő békeszerződés kapcsán, amikor meg akarta akadályozni, hogy annak következményei a demokrácia ellen hassanak.

„Valóban az angyalok szavával kell szólnia annak, aki ilyen helyzetben úgy tud hangot adni a csalódásnak és a keserűségnek, hogy ezen a hangon keresztül kifejezésre tudjon jutni minden meg nem érdemelt egyéni szenvedés és mindaz a sok disszonáns érzés, melyet ez a békemű felkavart; de ugyanakkor mégse váljék ez a hang se idétlen rikácsolássá, se monoton panaszkodássá, s ne fojtsa meg azokat az erőket, melyek a demokráciában önmagára találó, szabad, emberhez méltó Magyarország felé visznek. Próbáljuk megtalálni ezt a hangot."[35]

Bibó István hisztéria-elemzése és példája ma is időszerű.

IRODALOMJEGYZÉK

Arendt, Hannah, 1991. – A forradalom. Ford. Pap Mária. Európa Könyvkiadó, Budapest.
Balog Iván, 2004. – Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár 2.
Balog Iván, 2004. – Bibó István recepciója. Politikai átértelmezések. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár.12.
Baumgarten, Jürgen, 1993. – Bibó István németországi recepciója. In: *Bibó István életművének aktualitása.* Konferencia a Friedrich Ebert Stiftung támogatásával, Szeged, 1992. november 5–7. Szerk.: Takáts József, Friedrich-Ebert-Stiftung, Budapest. 162–165
Berki, Róbert, 2004. – A moralizmus realizmusa. Bibó István politikai filozófiája. (Csepregi András fordítása). In: *Dénes Iván Zoltán, szerk. 2004.* 253–278.
Berlin, Isaiah, 1980. – Concepts & Categories. Philosophical Essays. Oxford University Press, Oxford.
Berlin, Isaiah, 1990. (1969). – Négy esszé a szabadságról. Ford. Erős Ferenc, Berényi Gábor. Európa Könyvkiadó, Budapest.
Berlin, Isaiah, 1996a (1990). – Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből. Szerk.: Henry Hardy. Ford.: Pap Mária. Európa Könyvkiadó, Budapest.
Berlin, Isaiah, 1996b. – The Sense of Reality. Studies in Ideas and Their History. Ed. by *Henry Hardy.* Chatto & Windus, London.
Berlin, Isaiah, 1999. – The Roots of Romanticism. (Ed. by *Henry Hardy*) Chatto & Windus, London.
Berlin, Isaiah, 2002. – The Power of Ideas. Ed. by Henry Hardy. Princeton University Press, Princeton and Oxford.

35 *VT II.* 271, 295–296.

Berlin, Isaiah, 2006. – *Political Ideas in the Romantic Age. Their Rise and Influence on Modern Thought.* Ed. by Henry Hardy. Chatto & Windus, London.
Berlin, Isaiah – Jahanbegloo, Ramin, 1991. – *Recollections of a Historian of Ideas. Conversations with Isaiah Berlin.* Charles Scribner's Son, New York.
Bibó István, 1966. – *Előzetes lektori jelentések az Európa Kiadó számára, 1963–1976.* Lektori jelentés Napóleon hivatalos levelezéséről (Paris, 1943), Budapest, október 5. MTAKK Ms 5116/1.
Bibó, István, 1991. – *Die deutsche Hysterie. Ursachen und Geschichte.* Insel Verlag, Frankfurt am Main – Leipzig.
Bibó, István, 1986, 1993. – *Misère des petits États d'Europe de l'Est.* L'Harmattan, Paris, Albin Michel, Paris.
BIM: Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat. 1. *Az államhatalmak elválasztása.* Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011, 2. *Politikai hisztériák.* Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011.
Brown, William, 1942. – *War and the Psychological Conditions of Peace.* Adam & Charles Black, London.
Cedroni, Lorella, 1993. – *I tempi e le opera di Guglielmo Ferrero.* Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli.
Dénes Iván Zoltán, 1999. – *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával.* Osiris Könyvkiadó, Budapest.
Dénes Iván Zoltán, 2001. – *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19–20. századi Magyarországon.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
Dénes Iván Zoltán, 2008. – *Szabadság – közösség. Programok és értelmezések.* Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár 9.
Dénes Iván Zoltán, 2011. – *Az „illúzió" realitása. Kollektív identitásprogramok.* Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár 16.
Dénes Iván Zoltán, szerk, 2001. – *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről.* Új Mandátum Kiadó, Budapest.
Dénes Iván Zoltán, szerk, 2004. – *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949.* A szöveget gondozta: Balog Iván – Tóth László Dávid. Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
Dénes Iván Zoltán, ed, 2006. – *Liberty and the Search for Identity. Liberal Nationalisms and the Legacy of Empires.* Central European University Press, Budapest – New York.
Dénes Iván Zoltán, szerk, 2008. Liberalimus és nemzettudat. Dialógus Szabó Miklós gondolataival. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár 8.

Erdődy Gábor, 2001. – A német hisztéria gyökerei: modernitás és nemzetté válás dilemmái (1806–1914). In: *Dénes Iván Zoltán, szerk, 2001.* 93–109.
Erős Ferenc, 1993. – *A válság szociálpszichológiája.* T-Twins Kiadó, Budapest.
Erős Ferenc, 2007. – *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok.* Jószöveg Műhely Kiadó, Budapest.
Ferrero, Guglielmo, 1951. – *Les deux révolutions françaises, 1789–1796.* Éditions de la Baconnière, Neuchatel.
Ferrero, Guglielmo, 2000 (1936). – *Kaland. Bonaparte Itáliában 1796–1797.* Ford.: Bibó Judit. Osiris Kiadó, Budapest.
Ferrero, Guglielmo, 2001 (1945). – *Hatalom. A legitimitás elvei a történelemben.* Ford.: Járai Judit. Utószó: Ferenczi László. Kairosz Kiadó, Budapest.
Ferrero, Guglielmo, 2002 (1940). – *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815.* Ford.: Bibó Judit. Osiris Kiadó, Budapest.
Fülep Lajos, 1934. – Nemzeti öncélúság. *Válasz*, 1. 2–23.
Janowski, Maciej, 2004. – *Polish Liberal Thought before 1918.* Central European University Press, Budapest – New York.
Jedlicki, Jerzy, 1999. – *A Suburb of Europe. Nineteenth-Century Polish Approaches to Western Civilization.* Central European University Press, Budapest – New York.
Kis János, 1993. – *Az állam semlegessége.* Atlantisz Kiadó, Budapest.
Kis János, 2000. – *Alkotmányos demokrácia. Három tanulmány.* Indok, Budapest.
Kis János, 2004. – *A politika mint erkölcsi probléma.* Irodalom Kft, Budapest.
Kis János, 2008. – Az összetorlódott idő. In: *Dénes Iván Zoltán, szerk, 2008.* 449–469.
Kovács Gábor, 2004. – *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó.* Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár 3.
Kovács Gábor, 2008. – *Az utolsó kísértés – változatok a hatalomra. Politikai eszmetörténeti tanulmányok.* Liget, Budapest.
Langewiesche, Dieter, 1988. – *Liberalismus in Deutschland.* Suhrkampf, Frankfurt am Main.
Lányi Kamilla, 2007. – *Piacok, globalizáció, harmadik út.* KOPINT-DATORG Információs ZRt, Budapest.
Laski, Harold Joseph, 1941. – *The Germans: Are They Human? A Reply to Sir Robert Vansittart.* Gollancz Ltd, London.
Leersen, Joep, 2006. – *National Thought in Europe. A Cultural History.* Amsterdam University Press, Amsterdam.
Leopold Lajos, 1917. – *Elmélet nélkül.* Benkő Gyula könyvkereskedése, Budapest.
Lust Iván, 2009. – *Vágy és hatalom.* Animula Kiadó, Budapest.
Mishkova, Diana, ed, 2009. – *We, the People: Politics of National Peculiarity in Southeastern Europe.* Central European University Press, Budapest–New York.
MTAKK: Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár

Neilson, Francis, 1944. – Hate, the Enemy of Peace: a Reply to Lord Vansittart. /S.I./.
Nipperdey, Thomas, 1983. – Deutsche Geschichte 1800-1866. Bürgerwelt und starker Staat. C. H. Beck, München.
Parliamentary Peace Aims Group, 1943.– Germany's Record: a Reply to Lord Vansittart. /London/.
Perecz László, 2008. – Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia". Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár 7.
Rawls, John, 1997 (1971). – Az igazságosság elmélete. Ford.: Krokovay Zsolt. Osiris Kiadó, Budapest.
Rawls, John, 1993. – Political Liberalism. Columbia University Press, New York, The John Dewey Essays in Philosophy 4.
Rawls, John, 2001. – The Law of Peoples with *The Idea of Public Reason Revisited.* Harvard University Press. Cambridge, MA – London.
Romsics Gergely, 2009. – A lehetetlen művészete. Diplomácia, erőegyensúly és vetélkedés a klasszikus realizmus elméletében. Osiris Kiadó, Budapest. A külpolitika világa.
Romsics Gergely, 2010. Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. Habsburg Történeti Monográfiák 9.
Romsics Ignác, 2004. – Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről. Osiris Kiadó, Budapest.
Romsics Ignác, 2006. – Az 1947-es párizsi békeszerződés. Osiris Kiadó, Budapest.
Sheehan, James J, 1993. – German History, 1770–1866. Oxford University Press, Oxford.
Sheehan, James J, 1999. – German Liberalism in the Nineteenth Century. Humanitiy Books, New York.
Szabó Lőrinc, 1958. – Örök barátaink. A költő kisebb lírai műfordításai. I–II. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
Trencsényi Balázs, 2007. – A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár 6.
Trencsényi Balázs, 2011. – A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár 14.
Trencsényi Balázs et alia, eds, 2006, 2007, 2010 – Discourses of Collective Identity in Central and Southeastern Europe (1770–1945). Texts and Commentaries. 1. Late Enlightenment – Emergence of the Modern 'National Idea'., 2. National Romanticism – The Formation of National Movements, 3/1. Modernism – Representations of National Culture. Central European University Press, Budapest – New York.
Vansittart, Robert Gilbert, 1941a. – Black Record: Germans Past and Present. H. Hamilton, London.

Vansittart, Robert Gilbert, 1941b. – Roots of the Trouble. London.
Vansittart, Robert Gilbert, 1942. – Lessons of My Life. Fight for Freedom, London
Vansittart, Robert Gilbert, 1943. – Broadcast ... to the U.S.A. on August 1st, 1943. / London/.
Vansittart, Robert Gilbert, 1944. – The Leopard and the Spots. Hutchinson & Co., London – New York.
Vansittart: Robert Gilbert, 1945. – The German Octopus. Hutchinson, London.
Vansittart, Robert Gilbert, Baron, 1958. – The Mist Procession: the Autobiography of Lord Vansittart. Hutchinson, London.
VT – Bibó István: *Válogatott tanulmányok.* I–IV. Vál. Huszár Tibor (I–III), ifj. Bibó István (IV), szerk. Vida István (I–III), ifj. Bibó István (IV). Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 1990.
Walicki, Andrzej, 1994. – Poland between East and West. The Controversies over Self-Definition and Modernisation in Partitioned Poland. Harvard University Press, Cambridge, MA.
http://www.baltictimes.com/news/articles/17774/
http://cliftonchadwick.wordpress.com/2010/05/17/baltazar-garzon-crusading-spanish-judge-suspended-finally/
http://www.oxforddnb.com/view/printable/36630
http://www.ulb.ac.be/droit/cdi/Site/Bourquin.html

X 183747

„A világtörténelem páratlan szcénája, ahogy a Parlament egyetlen írógépének kattogása elnyomja a szovjet tankok dübörgését... Egyetlen embernek köszönhetően, aki nem adta föl, kellő időben a helyén maradt; helytállt. A leigázott, de még magát meg nem adó ország parlamentjében fogalmazott írásaival nemcsak a tizenkét nap szabadságától mámoros polgártársainak adott hitet, hanem a nagyhatalmi sunyiságot józan politikai óvatosságként beállító világ lelkiismeretét is felrázta."

Kovács István

„Meggyőződésem, hogy mondanivalója és magatartása, amit mondana, és ahogy mondaná – függetlenül konkrét elemzéseinek helytálló vagy vitatható voltától, függetlenül politikai előrejelzéseinek bekövetkezésétől vagy be nem következésétől – ma is a politika és erkölcs összefüggéséről szólna."

Ifj. Bibó István

„Az ő demokrácia-felfogását tömören össze lehet foglalni a magyar rendi demokrácia alapmondatában, ami már Széchenyi Istvánnak is olyannyira megtetszett: „nihil de nobis sine nobis", semmit rólunk nélkülünk. Ez önála a demokrácia kiterjesztésének kulcsmondata is, csakhogy a mi korunkban alapvető veszedelmek fenyegetik. Egyrészt az az önmagát túlélt liberális ideológia, amely az ő szavával »az egész rendszert hamissá és ellentmondóvá teszi azzal, hogy alárendeli az aránytalan, funkciótlan és felelőtlen nagyvagyon igazolásának«.
A másik pedig a »menedzserek forradalma«, amelyben a szakszerűség hivatkozása mögött elvész a társadalom demokratikus működésének nélkülözhetetlen alapja, az, hogy az emberek beleszólhassanak a saját sorsukba."

Miklóssy Endre

TANÁCSKOZÁSOK AZ ÍRÓSZÖVETSÉGBEN

Bibó István emlékezete

MAGYAR ÍRÓSZÖVETSÉG ARANY JÁNOS ALAPÍTVÁNYA – KORTÁRS KÖNYVKIADÓ